

74.261.4

кар:4483

X98 ХУБИЯЛАНЫ М. А., ХУБИЯЛАНЫ К. Г.

**АНА
ЛИТЕРАТУРАНЫ
ДЕРСЛЕРИ**

6
класс

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ХУБИЙЛАНЫ М. А., ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

КОНТРОЛЬНИЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЕРСЛЕРИ

6

класс

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ЭКИНЧИ ЧЫҚЪГЪАНЫ

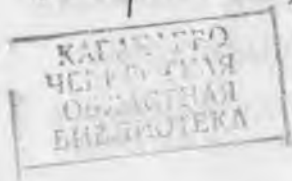
Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управлениеси бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССҚ—1991

74. 261. 4 (карач).
X 98

Китабны ал сёзон, джазыучулары чыгъармачылык ишлери бла фольклор чыгъармаланы юсюнден Хубийланы Магомет джазгъанды. Хар темадан дерс бериуню юлгюсюн Хубийланы Клара джазгъанды.

Кар: 4483

X $\frac{4306010000 - 103}{M 159(03) - 90}$ 75-91

ISBN 5 — 7644 — 0517 — 3

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1991

АЛ СЕЗ

Ана литератураны VI классда окъутхан устазлагъа болушлукъгъа деб чыкъгъан бу китаб 1987 джыл чыкъгъан программагъа кёре джазылгъанды.

Бешинчи классны хрестоматиясы эки уллу бёлюмден къуралгъанды. Биринчи бёлюм — аууз халкъ творчествону чыгъармалары, экинчи бёлюм — джазыучулары чыгъармалары, Алай а эки бёлюм да талай кесекге юлешинедиле.

Фольклор бёлюмге талай жанр киреди. Биринчиге фольклорну юсюнден статья, фольклор чыгъармаладан нарт таурухла, андан сора таурухла (легендала), джырла, джангы совет джырла.

Экинчи бёлюмде талай авторну чыгъармасы берилгенди. Аланы асламысы белгили къарачай джазыучуладыла. Сёз ючюн, Аппаланы Хасан, Акъбайланы Исмаил, Боташланы Абидат, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат. Арт кёзюуде джазыб тебregen авторла — Къоркъмазланы Кёккёз, Батчаланы Мусса, Эбзеланы Ханафий, Джаубаланы Хусей.

Малкъар джазыучуладан тёрт автор къошулгъанды. Бири — малкъар литератураны тамалын салгъан Мечиланы Казим, экинчи — Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Отарланы Керим, ючюнчю — белгили поэт, драматург, РСФСР-ни махтаулу артисти Маммеланы Ибрагим, тёртюнчю да — прозаик Тёппеланы Сулейман.

Андан сора китабха эки орус авторну чыгъармалары киредиле. Бири — Багъатырланы Харунну юсюнден статья джазыб басмалагъан Евгений Кригер, экинчи да — Теберди ёзенни юсюнден джазгъан Малышев Алексей Александрович.

Хрестоматиягъа кирген чыгъармала талай жанр бла бериледиле. Сёз ючюн, романладан, повестледен юзюк-ле, басняла, назмула, статьяла. Бу чыгъармалада, XX ёмюрню аллында джашаудан башлаб, ахырында бизни бюгюнню джашауубуздан айтылады.

Бютеу хрестоматиядагы чыгъармала, төрт уллу къауумгъа юлешинедиле. Биринчи къауумунда эски джашауну юсюнден айтылады: Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы, Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» романы, Къоркъмазланы Кёккёзню «Горда бычакъ» романы.

Экинчи къауумгъа киргенле — Мечиланы Қазимни, Хубийланы Османни, Лайпанланы Рашидни В. И. Ленинни юсюнден джазгъанлары. Ючюнчю къауум — эм уллу къауум — къазауатха къаршчы чыгъармала. Отарланы Керимни, Хубийланы Османни, Джаубаланы Хусейни назмулары, Евгений Кригерни статьясы, Эбзеланы Ханафийни, Тёппеланы Сулейманни проза чыгъармалары.

Хрестоматияда урунуу бла аны джигерлерини юсюнден материал тыйыншы орун алады. Сёз ючюн, Байрамукъланы Халиматны «Къарчаны юдегиси» повести, Батчаланы Муссаны «Хочалай бла Хур-Хур» хапары. Баснялада адамлыкъны, ишленмекликни юсюнден айтылады. Боташланы Абидатны «Джаз танг» деген назмусунда, А. Малышевни «Тамаша таула» деген статьясында табигъат суратланады.

Хрестоматияда кеслери окъургъа деб алты чыгъарма бериледи. Фольклордан «Биринчи эмина», «Солтанхаджини джыры», литературадан Батчаланы Муссаны «Турнала» деген назмусу, Къобанланы Ахматны «Къарачай шахаргъа», Эбзеланы Азретни «Джаз келди», «Биринчи Майгъа» деген назмулары берилгендиле.

Андан сора да классдан тышында окъургъа деб къарачай джазычуланы чыгъармалары, ана тилге кёчюрюлген талай чыгъарма берилгендиле. Устаз, кеси сайлагъаннга кёре, дагъыда къошаргъа боллукъду.

Азбар этерге деб, алты назму берилгенди, алай а, устаз сайлагъаннга кёре, дагъыда поэзия неда проза чыгъармала къошаргъа боллукъду.

Хрестоматиягъа кирген материаллада тюзлюк, тенглик ючюн кюрешиу, урунуугъа сый бериу, къазауатха къаршчы кюрешиу, биринчи орундадыла. Кёб болмаса да, хрестоматияда литератураны теориясындан да бе-

риледи. Сёз ючюн, таурухланы ангылатыу, эпитетле, очеркни юсюнден ангылатыу, литература чыгъарманы герою.

Къарачай литератураны устазы кесини ишинде М. А. Снежневскаяны¹, Г. И. Беленькийни² литератураны теориясындан китаблары бла хайырланыргъа керекди. Литературадан устаз қесини ишине эмда литературагъа къалай къараргъа болгъанындан В. А. Сухомлинскийни китабында терен айтылады³. Андан сора устаз «Литературная газета», «Литературная Россия» газетлени, «Ставрополье», «Шуёхлукъ» альманахланы алыргъа керекди.

Сохтала хрестоматияда берилген чыгъармаланы суююб, талпыб окъур ючюн, устазны билими терен болургъа керекди, алайсыз сабийлени сезимлерине къанат битдираллыкъ тюлдю. Литература искусство бла терен байланыбды, джюрек учунмагъан джерде искусство болмайды. С. Михалков кесини «Искусствону баш энчи ышаны» деген статьясында «Баш кемлик литературадан дерс бериюню методикасындады деб кёлюме келеди. Литературадан дерс бериу биологиядан, химиядан дерс бериуден башхады. Литература илму тюлдю, искусстводу», — деб джазады⁴.

Сохталаны ишленмекликге, адебге, намысха, иги халиге юретиуде да литератураны мадары уллуду, устаз ол мадарла бла толу хайырланыргъа керекди.

Устаз кесини ишинде КПСС-ни XXVII — XXVIII съездлерини материаллары бла, СССР-ни Конституциясы бла хайырлана туругъа борчлуду.

Бешинчи классха литературадан берилген 68 сагъатдан, 51 чыгъармаланы окъуугъа, 10 сагъаты тил ёдюрюуге (сурат бла ишлеу, изложение, сочинение джазыу), 7 сагъат классдан тышында окъулгъанны къайтарыугъа буюрулгъандыла.

Литература джашауну, историяны кюзгюсюдю, ол себебден литература чыгъармаланы, мадаргъа кёре, история бла, джашау бла байламлы окъутургъа керекди.

¹ М. А. Снежневская. Теория литературы в 4—6 классах средней школы. Москва, 1978 г.

² Г. И. Беленький. Теория литературы в средней школе. Москва, 1976 г.

³ В. А. Сухомлинский. О воспитании. Москва, 1973 г.

⁴ «Литературная газета», 22-III. 1973 г.

Бешинчи классны хрестоматиясында болгъан авторла да бардыла: Къобанланы Дагир, Биджиланы Асхат, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Боташланы Абидат, Джаубаланы Хусей. Аланы юсюнден V классны устазына болушлукъгъа джазылгъан китабда айтылады, алай а анда V классда айтылгъан къайтарылыб къалмай, джартысы бир кесек башхатюрлю джазылгъанды, башхачыгъармалагъа да къаралады.

Тёртюнчю классха джазылгъан китабны ал сёзюнде айтылгъанча, устазлагъа керекли китабла библиотекалада толусу бла табылмагъанларын неда авторланы биографиялары джазылгъан энчи китабла болмагъанларын эсге ала, эм алгъа джазыучуланы юсюнден халпар айтыргъа, аланы чыгъармалары къачан, къайда чыкыгъанларын ачыкъларгъа тыйыншылы кёргенбиз.

Дерс бериуню юлгюсю андан сора келеди.

Дерс бериуню юлгюсюнде «биз айтхандан тайышыргъа боллукъ тюлдю» деген иннет джокъду. Алай а устазла бу китаб бла хайырланырла деб ышанабыз.

Хубийланы Магомет.

1 четверть -- 16 сағат

№ п/п	Оқулық материал	Толлық ишле	Сағат саны	Кыйын сөзле	Қайтарылық материал	Боушлық материал
			4	5	6	7
1.	Тил ёсдюрюу. Бизни Ильич (ленинчи дере).	Сочинениге хазырлануу.	1	Барамтадан, мыдах, кюуле.	В. И. Ленинни юсюнден нарт сөзле, назмула, джырла.	Альбомла, стендле, грампластинка «Ленини джыры», анкетала, Ильичге письмола.
2.	Қъарачай нарт эпос.	Хапарчыкъ джазыу: «Халкъ нарт тулпарлары не ючюн сюйгедди». Нарт сөзле джазыу.	1	Наргла, Чууана, насран, руна.	Нарт сөзле, эски хапарла.	Иллюстрацияла, схемала, карточкала.
3.	Ёрюзмек бла къна са-къаллы къызыл Фук.	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, гиперболаланы, белгилеулени табыу.	1	Зорлукъ къылыч, демлешиб, алмасты.	Тилни суратлау мадарлары.	Карточкала, иллюстрацияла.
4.	Сосуркъа бла беш башлы эметен.	Кесгин окъуу, хапарын айтыу, план салыу.	1	Хыйлачы, къара кюч.	Джомакъла бла таурухланы башхалыкълары.	Иллюстрацияла.
5.	Пелнуан Къара-Шау-ай.	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, хар кесегине ат атау.	1	Дегу, пелиуан, хора байгал, буз сюммекле.	Таурухланы эсге гюшюрюу, тентгешдириу-лени табыу.	Карточкала, магнитофон.

1.	2	3	4	5	6	7
6.	Изложене.	Юйде бошаргъа.	1			Картонкала, сураг.
7.	Нарт темирчи Дауат.	Кесгин окъуу, текстге джууукъ хапарын айтыу.	1	От тебри, джер тебри, кюбе, къурч джая.	Тилин сураглау мадарлары.	Картонкала, иллюстрацияла.
8.	Таурухула. Зулихат.	Сочинение джазыу: «Доммай сейирлик джерди».	1		Таурухланы къайтаруу.	Картонкала.
9.	Эски халкъ джырла. Апсаты.	Кесгин окъуу, 20 тизгинни азбар этиб келиу.	1	Май, ырхым, ацжал, душман, чынгыл.	Эски халкъ джырла, тилин сураглау мадарлары.	Картонкала, грампластинка. «Эски халкъ джырла».
10.	Эрирей.	Азбар этиу, магъанасын айтыу.	1	Кире, ындыр, кюрт.	Халкъ джырланы къайтаруу.	Грампластинка «Эски халкъ джырла», иллюстрацияла.
11.	Долай.	Текст бла ишлеу, кесгин окъуб, хапарын айтыу, сайлагъан джерин азбар этиу.	1	Тигим, сыйры кекел, быкъы, карык.	Ушакъ: «Джырланы джашауда магъанасы».	Гыбыт, джыккыр.
12.	Ийнай.	Джырны азбар этиу, тенгешдирюлену табыу.	1	Чепкен сокъгъан, джеген.	Ушакъ: «Алгын бла энди».	Иллюстрацияла.

1	2	3	4	5	6	7
13.	Татаркъан.	Кесгин окъуу, хапарын айтуу. 9-чу соруугъа джууаб джазыу.	1	Къызылбекле, джесир, эрик ашагъан чабырлыкъ.	Халкъ сыйген джигитлени юсюнден ушакъ.	Грампластинка, иллюстрацияла, карточкала.
14.	Къанаматны джыры.	Джырны азбар джырлай билду.	1	Абрек, старшина, чын, мурдар.	Грампластинка: «Къанаматны джыры».	Грампластинка «Къанаматны джыры».
15.	«Солтан-хаджини джыры».					
16.	Совет халкъ джырла «Аскерчини джыры».					
II четверть — 16 сагъат						
1	Аппаланы Хасан. «Къара кюбюр».	Кесгин окъуу, соруугъа толу джууабла берну.	1	Аптиек, ирин агъач, салах тартады, татран, кезлик.	Ушакъ «Октябрь нюрюн чачды таулагъа».	Аппаланы Хасаны портрети, иллюстрацияла «Алгъын бла энди».
2.	Тил ёсдюрюу. Текст бла ишлеу.	Берилген соруулагъа толу джууабла джазыу.	1	Зауукъ, исси. ариу, бауур, таууш.	Тилини суратлау мадарлары.	Альбомла, карточкала.
3.	Аппаланы «Хасан «Зорлукъда». («Къара кюбюр» романдан).	Кесгин окъуб хапарын айтуу.	1	Ырхым, пашот, стымлаб.	Аппа улуну джа-шау джолу.	Иллюстрацияла, «Зорлукъда» -- сабийле салгъан.
4.	Джалчылыкъны та-кырдыгы.		1			

1	2	3	4	5	6	7
5.	Апналаны Хасан. «Эркинлик юкюн», («Къара кюбюр» романдан).	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, сочинение джазыу. («Къанаматны сыфаты»).	1	Берданны къочхары, темир саба, быкъы. Мурджар, хашкен.	Уллу Октябрь революциягъа дерн таулуаны джашаулары.	Авторну портрети, иллюстрацияла.
6.	Къобанланы Дагир. «Джалчыла бла Къандауур». («Таулада таууш» романдан).	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, план салыу.	1	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, план салыу.	Джалчылыкъны, малчылыкъны юсюнден хапар айтыу.	Альбом «Урувуну юсюнден джазадыла сабийле».
7.	Сочивенне: «Алгын бла энди».	Юйде бошаб келирге.	1	Юйде бошаб келирге.	Малчыланы юсюнден ушакъ.	Альбомла, иллюстрацияла.
8.	Къобанланы Дагир. «Къызыл байракъ». («Таулада таууш» романдан).	План салыу, 4—5 айтымны айырыу.	2	Фазтон, есаул, кердеуюк, праулен.	Авторну биографиясы. Ушакъ. «Малчыланы джашаулары».	Авторну портрети, иллюстрацияла.
9.	Къоркъмазланы Кёккёз. «Бузоучу». («Горда бычакъ») романдан.	Кесгин окъуб, хапарын айтыу. Текени чам сезлерне юренну.	1	Гырмак, артимакъла, таукечик, мууал, нардыу.	Авторну биографиясы, тароманы юсюнден ушакъ.	Гоппан, теке бёрк, карточкала, авторну портрети.
10.	Къоркъмазланы Кёккёз. «Джылкычы джашчыкъ». («Горда бычакъ» романдан).	«Темирджан джалчы нек болгъанды?» деген теманы джарашдырыб хапарын айтыу.	1	Такъыр, зор, инджну.	Ушакъ «Уллу Октябрь революциягъа дерн джашау».	Карточкала, альбом «Нарт сезле».

	1	2	3	4	5	6	7
11.	Сурагъ бла ишлеу, «Джангы джыл».	Хапарчыкъ къурау.	1		«Елкада» деген темагъа сабийле бла ушакъ.	Сурагъ «В. И. Ленин бла сабийле».	
12.	Акъбайланы Исмаил, «Айры чабакъ, ба- лыкъ, дуадакъ». Би- джиланы Асхат. «Ий- нечик», «Басхыч».	Хар ким сюйген басня- сын азбар этеди.	1	Ауана, лыхтын.	Бирикмекликин юсюнден ушакъ.	Акъбайланы Исмаил- ны портрети, нарт сёз- дери болгъан альбом (Бирикмекликин, тенг- ликни юсюнден).	
13.	Маммеланы Ибрагим, «Терек бла таш».	Назмуну азбар этиу, мах- танчакъланы юсюнден нарт сёзле джазыб ке- лирге.	1	Ауана, ахсынад.	Ушакъ: «Мах- танчакъла». Нарт сёзле, джа- зыу. Ушакъ.	Магнитофон, карточ- кала.	
14.	Изложение: «Эмен те- рек».	План салыу.	1				
15.	Халкъ басняла «Бёрю бла Борсукъ».		1				

III четверть — 20 сагъат

1.	Батчаланы Мусса, «Турнагала», Къобанла- ны Ахмат. «Къарачай шаваргъа».		1		Тенгешдириу- лени къайтаруу.	Сурагъ «Къыш».
----	---	--	---	--	---------------------------------	----------------

1	2	3	4	5	6	7
2.	Хубйланы Осман. «Ленини джыры».	Джырны азбар этиу. Джырлай билгю.	1	Революцион сезим, къаджыкъмай, ехтем.	Ушакъ: «Ленин-измини бютеу дуняда революцион къозгалыугъа терен маъанасы».	Альбомла, анкетала, авторну портрети, «Ленинни джыры».
3.	Мечиланы Казим. «Ленин». Лайпанланы Рашид. «Ленинни портрет».	Назуну азбар этиу, план салыу, текстни хапарын айтыу.	3.	Джыйын, чарх, камера, ырхым, мулджар.		Диафильм, суратла, альбомла, авторну сураты.
4.	Отарланы Керим. «Кече». «Биз ант эте эдик».	Сюйген назмусун азбар этиу, башха назмулагъа да юрениб келгю.	1	Душман, ёртен, джанлы.	Улуу Ата джурт къазауатны юсюнден ушакъ.	Авторну портрети, карточкала, диафильм.
5.	Изложение. «Солдатны бычагъы».	План салыу, изложение джазыу.	2			
6.	Евгений Кригер. «Всадник в броню».	Кестин окъуб, хапарын айтыу.	1	«Фердинанд», Фюрер, штурман.	Авторну бнографиясы, джырла, назмула.	Грампластинка, альбом «Джигитлик ёлмейди».
7.	Тил ёлдюрюу. Сурат бла ишлеу.	Соруулагъа джууабла бергю (хапар халда).	1	Къыйын, мийик, джерчилик.	Ушакъ: «Емюрлюк шохлукъну джел элтмез».	Сурат, эпиднаскок.
8.	Эбзеланы Ханафий. «Марал».	Кестин окъуб, хапарын айтыу, сайланган эпизодну джазыу.	1	Туу санлы, джюйюсхан, быргъады.	Авторну сураты, повестни юсюнден ушакъ.	Альбомла (сочинение, нарт сёзле джазылыб).

1	2	3	4	5	6	7
9.	Тёплелени Сулемен. «Атам урушдан къайтса».	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, Степан бла Саматны сыфатларын джазыб келюу.	1	Къаршчы, тили тугулуб, чапырыгъа.	Совет адамлары бир иннегде джуртубузну фашизмден джакълагъаиллары.	Грампластинка, карточкала.
10.	Тил ёдюрюу. Уллу Ата джурт къазауатда болгъан элчиле бла тюбешюу.	Лигература-суратлау монтаж хазырлау.	1		Ушакъ: «Джигитлик ёлмейди».	Къобуз, грампластинка, альбомла («Элчилерибиз»).
11.	Изложение. «Атам урушдан къайтса».	План салыу, халатла бла ишлеу.	1			
12.	Джаубаланы Хусей. «Селешедиле ёлген солдатгла».	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, сайлагъан джеринден 20 тизгинни азбар этюу.	1	Душман, къууат, мамырлыкъ, эстертме, чыныкыгъан.	Ушакъ: Джашасын джигитлик!»	Авторну сураты, магнитофон, карточкала.
13.	Сочинение (эркли темагъа).	План салыу, сочинение джазыу.	1		Ушакъ: «Бизни кърал — рахатлыкъны къаласыды».	Суратла, эпидиаскоп.

IV четверть — 15 сағат

1	2	3	4	5	6	7
1.	Хубийланы Осман. «Акъ кёпюрчон», «Ана».	Назмуну азбар этну, нарт сёзлеге юрениб келиу (шохлаукъну, ананы юсюн- ден).	2	Сескекли, дам, дин.	Рахатлыкъны, шохлаукъну юсюнден ушакъ.	Авторну портрети, грампластинка «Шох- лукъну джыры».
2.	Байрамукъланы Хали- мат. «Джерни джаш иелери», («Къарчаны юйдегиси» романдан).	Кестин окъуу, хапарын айтыу. Хар кесегине ат атау, сочинниеге план салыу.	2	Елетден къал- гъанча, сын сил- киндрди, хый- ны, къабышсын, зор, кёр.	Ушакъ: «Джаш тёлюно бюгюн- нго джашауу».	Авторну портрети, карточкала, грампла- стинка «Алгъа».
а).	«Комсомолчуланы кенгешлери».					
б).	«Джаш тёлю ара мюлке урунадъ».					
3.	Сочинение: «Джаш тёлю ара мюлке уру- надъ».	Салынган планнга къа- рау.	1			
4.	Боташланы Абидат. «Джазгъы танг».	Назмуну азбар этну. Джазны юсюнден назму- лагъа юрешу.	1	Къызыл этек, келбет, чатла, хазна, чыкъ, ал- тын чач.	Джылны чакъ- лары.	Авторну портрети, грампластинка.
5.	Эбзеланы Азрет. «Джаз келди». «Би- ринчи Майгъа».		1			

1	2	3	4	5	6	7
6.	Батчаланы Мусса. «Хочалай бла Хур». «Хапарны идея магъанасы». «Ишни суйген сохта джашчыкъ».	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, сочинение джазыу: «Ишни суйген сохта джашчыкъ».	1	Гюнах, сууаб, учхара, миндеу, артмакъла, джыйын тамада.	Ушакъ: «Бусагъат джашауда чалкъычыны сыйы»; авторну джашау джолу.	Авторну портрет, теке берк, карточкала.
7.	Малышев А. А. «Тербердини заповеднигинде».	«Джай заповедникде» деб хапар джазыу.	1		Авторну биографиясы, табигъатны ариулугъу, байлыгы.	Иллюстрацияла: «Архыз», «Махар», «Доммай».
8.	Окъулгъанны къайтарыу. Хубийланы Осман, Джаубаланы Хусей, Байрамукъланы Халимат.	Соруула бла ишлеу. Окъуллукъ материал.	11.		Авторланы джашау джоллары.	Авторланы джашау джолларыны юсюнден ушакъла.
9.	Классдан тышында окъулгъанны юсюнден ушакъла.		4			

БИРИНЧИ ДЕРС

ЛЕНИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Бизни Ильич».

Дерсни мураты: Владимир Ильич Ленинни джашауу бла сабийлени шагърей этиу (В. И. Ленин ёсген юйдеги бла).

Дерсде окъуу керекле: Владимир Ильич Ленинни юсюнден джазылгъан китабла, альбомла, анкетала, грампластинка («Ленинни джыры»).

Дерсни барыуу: ушакъ халда, Ленинчи залда.

Сабийле гитче класслада шагърей боладыла Владимир Ильич Ленинни юсюнден джазылгъан китабла бла. Ала талай зат биледиле Владимир Ильич Ленинни юсюнден: нарт сёзле, назмула, хапарла. Бу дерсде устаз теманы теренирек ачыкъларгъа боллукъду.

Сабийлени аллында талай китаб барды Владимир Ильич Ленинни сабий джылларыны ол ёсген юйдегини юсюнден: «Владимир Ильич Ленинни сабий, школ джыллары» А. И. Ульянованы, «Володя Ульянов» Н. Веретенниковну, «Бизни Ильич», В. Бонч-Бруевични, д. б.

Бу китабла толу ачыкълайдыла Владимир Ильични джашауун, ол ёсген юйдегини сыфатын, джашауун, алай а устаз, башха литературагъа таяна, кёб зат айтыргъа, тюрлю-тюрлю юлгюле келтирирге боллукъду.

Сабийлеге талай китабны теджерге боллукъду классдан тышында окъургъа. Сабийле кеслери китаб бла энчи ишлей билирге, хар окъулгъан китабны юсюнден оюм эте, план сала, сюзе, текст бла ишлей билирча юретиу устазны борчуду.

1. Классха соруула. (Соруула къангада джазылыб, хазырдыла).

Владимир Ильич Ленинни юсюнден къаллай китабла окъугъансыз?

Қыаллай назмула билесиз Владимир Ильич Ленинни юсюнден?

В. И. Ленинни юсюнден сиз қыаллай нарт сёзле билесиз?

В. И. Ленинни юсюнден қыаллай джырла билесиз?

Устаз сабийлеге хапар айтдырады, джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.

II. «Бизни Ильич» деген китабны устаз парталагъа салады. (Хар сурат бла шагърей этеди, талай джангы зат айтады бу китабны юсюнден).

Сабийле Ленинчи залгъа барадыла. Стендлеге къарайдыла. «Владимир Ильич Ленинни сабий, школ джыллары»; «Владимир Ильич Ленин джашагъан джерле»; «Владимир Ильич Ленинни революцион джыллары»; «Владимир Ильич Ленин бла сабийле».

Устаз сабийлени стендле бла шагърей этеди. (Стендлеге таяна, талай соруу салыргъа боллукъду).

III. Устаз абадан классадан қыалгъан анкеталаны чачады.

Устаз чачхан анкетала, назмула, Ильичге письмола, нарт сёзле бла шагърей боладыла сохтала.

Классха соруула:

1. Владимир Ильич Ленин къачан, къайда туугъанды? (Владимир Ильич Ленин 22 апрелде 1870 джыл Симбирск шахарда туугъанды. Энди ол шахаргъа Ульяновск дейдиле).

2. Владимир Ильич Ленин ким ючюн, не ючюн кюрешгенди? (Владимир Ильич Ленин урунган халкъ ючюн, джерни юсюнде тынчлыкъ, рахатлыкъ, тюзлюк ючюн кюрешгенди).

3. Урунган халкъны башчысы деб нек айтхандыла Владимир Ильич Лениннге?

IV. Грампластинкагъа тынгылау.

«Ленинни джыры». Хубийланы Осман.

Ким айтыр, къалай ангылайсыз бу тизгинлени?

«Сен джашаугъа не этдинг халкъланы,
Урунганнга сый берилди махталыб,
Кёз гинджича сакълагъанлай биз аны,
Урунабыз, джуртубузгъа махтаныб».

(Устаз сѣзлюк иш бардырады: кѣз гинджича, джю-
реклени джылыта, мыдах кюуле, д. а. к.).

«Джарыкъ кюннге чыкыгъандыла таулула,
Партиябыз кѣргюзеди джолларын.
Биз билебиз тутхан иши Ленинни
Джер юсюнде артыкылыкны хорларын!»

(Бу халда тинтерге боллукъду джырны).

V. Юйге иш:

- 1) В. И. Ленинни юсюнден сочинение джазаргъа.
- 2) В. И. Ленинни юсюнден нарт сѣзле, назмула би-
либ, алагъа юрениб келирге.

Къарачай-малкъар нарт эпос

Программа бла хрестоматияда къарачай халкъны фольклорундан, къарачай нарт эпос, къарачай халкъ джырла деб джазылгъанды. Алай болса да къарачай-малкъар фольклор дерге керекди: Къарачайда, Малкъарда да фольклор бирди.

Нарт эпос Север Кавказны талай халкъыны фольклорунда кесине уллу орун алады. Сёз ючюн, къарачайлылада, черкеслиледе, къабартылылада, абазалылада, адыгейлиледе, чеченлиледе, хачыпсылылада. Хар бир халкъ нарт таурухланы кесини чыгъармаларына санайды, алай болса да нарт таурухла ол халкъланы ара байлыгыды. Тюзю, нарт тулпарланы атлары эски къарачай-малкъар тилде таб ангылашынадыла, нарт юнгишлюледе тулпарланы джашагъан, айланган джерлери асламысына къарачайлыла, малкъарлыла джашай келген джерле болуб чыгъадыла.

Бешинчи классда дерсле нарт таурухладан башланадыла. Тёртюнчю классда фольклор чыгъармаладан нарт сёзле, эл берген джомакъла, джомакъла эмда фольклор темалагъа джазыучуланы чыгъармалары берилген эдиле. Бешинчи классда уа нарт таурухла, таурухла, джырла берилгендиле.

Арт кёзюуледе нарт таурухла башха жанрла бла бир кесек къатышхандыла. Сёз ючюн, бюгюн нарт таурухха да, тюз таурухха да (легендагъа) таурух деб къойгъанлары кёб болады. Нарт таурухла джомакъла бла къатыш болуб да басмалангандыла.

Нарт таурухну тюз таурухдан (легендадан), джомакъдан башхалыгы неди? Орус тил бла айтсакъ, нарт таурух былиналагъа келишеди, таурух — легендагъа, джомакъ сказкады, эл берген джомакъ (элбер) загадкады.

Нарт таурухлада айтылган тулпарла кзуру бир талайдыла. Сёз ючюн, Ерюзбек, Сосуркча, Сатанай, Къара-Шауай, Алауган дегенча. Аланы джашаган джерлери да айтылады. Аланы баш ишлери — халкын, джуртун сакълауду, джаугча кършчы кюрешидю. Джомакълада белгили джерлени атлары айтылмагъаны орнундады, алада бай бла джарлы, джаныуарла кёб айтыладыла. Джомакъла нарт таурухлача бир кесек тюлдюле, ала джюзле бла бардыла. Нарт таурухла башха джерледе халкъланы фольклорлары бла келишмейдиле, бирчалыкъ джокъду, джомакълада уа тюрю-тюрю халкъланда бирча айтылган неда джартысы бирча болган аз тюлдю.

Тюз таурух (легенда) нарт таурухдан башхады. Тюз таурухда бир керти зат болмай кълмайды: не джерни аты, не керти джашаган адамны юсюнден, алай а таурухда джалган кюшулуб айтылган да болмай кълмайды. Кзуру тауланы юсюнден этилген таурухла да бардыла. Таурух «тарих» деген сёзден чыкъланды, «тарих» деген сёз а история деген сёзню орнун тутханды.

Нарт таурухланы юсюнден биринчи джазыб тебренген басханчылы Орусбийланы Исмаилны джашы Сафар-Алийди. Ол Москвада Петровская академияны бошагъанды (Сельскохозяйственная академия имени Тимирязева). Фольклор чыгъармаланы Исмаил да, джашлары Сафар-Алий бла Науруз да (Науруз Владикавказда реальное училищени бошагъанды) бек суйгендиле. Ала кёб нарт таурух, джыр джыйгъандыла. Нарт таурухланы юсюнден Сафар-Алий 1879 джыл статья джазыб Тифлисте (Тбилиси) ийгенди. Статьяны 1881 джыл анда чыкълган СМОМПК джыйымдыкъда («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа») басмалагъандыла. Нарт таурухланы юсюнден талай китаб да чыкъланды.

ЛИТЕРАТУРА

1. СМОМПК, вып. 3, Тифлис, 1883. («Ачемез бла Хубун», «Эмегенле», «Дауле», «Къайсы уллуду?», «Джес-лимауз» деген нарт таурухла киргендиле).
2. Карачаевские и балкарские сказки. Фрунзе, 1957.
3. Малкър поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959.
4. Нарты. Нальчик, 1962.
5. Къарачай халкъ таурухла. Черкесск, 1963.
6. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

7. Къара-Шауай бла Ёрюзмек. Нальчик, 1968.
8. Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма. Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1971.
9. Малкъар-къарачай нарт таурухла. Нальчик, 1966.
10. Сокровище нартов. Нальчик, 1970.
11. С. Липкин. Рожденный из камня. (По мотивам кавказских сказаний). Москва, 1974.
12. Нарты. (Абазинский народный эпос). Черкесск, 1975.

Нарт таурухланы юсюнден литература

1. СМОМПК, вып. I. Тифлис, 1881.
2. А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.
3. Материалы научной сессии Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института по проблеме и периодизации, отбора и публикации адыгейского, кабардинского, черкесского, балкарского и карачаевского фольклора. Нальчик, 1960.
4. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.
5. И. В. Тресков. Фольклорные связи Северного Кавказа. Нальчик, 1963.
6. Сказания о нартах — эпос народов Кавказа. М., 1969.
7. У. Б. Далгат. Героический эпос чеченцев и ингушей. Москва, 1972.
8. Заманны ауазы. (Джыйымдыкъ китаб). Черкесск, 1975. (Бу китабда Хабицланы Магометни «Къарачай нарт эпосну нартларыны юсюнден» деген статьясы басмаланганды).
9. А. Холаев. Карачаево-балкарский нартский эпос. Нальчик, 1976.
10. Ш. Д. Инал-Ипа. Памятники абхазского фольклора. Сухуми, 1977.

Дерсле

ЭКИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Къарачай нарт эпос.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрю, къарачай нарт эпос бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, карточкала, таблица.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Классха соруула.* (Юй ишни юсюнден.)

1) Владимир Ильич Ленинни юсюнден къаллай китабла окъугъансыз?

2) Владимир Ильич Ленинни юсюнден къаллай нарт сёзлени, назмуланы билиб келгенсыз?

3) Юйде джазгъан сочинениесин ким окъур?

(Устаз сабийледен толу джууабла излейди, ала дже-тишдирмеген джерин джетишдиреди).

II. *Джангы дерс.*

1) Устазны ушагъы, нарт эпосну юсюнден схемагъа, иллюстрациялагъа къараб.

2) Сёзлюк иш. Сабийле, окъугъан заманда ангылашынмагъан талай сёзге тюберикбиз: *нартла, руна, насран, Чууана, сарматла, джакъ, хачыпсы*, д. а. к.

3) Устаз кесгин окъуйду, сабийлеге окъутады дерсни.

4) Кесини сёзлери бла джарашдырыб ким айтыр окъулгъанны хапарын? (Былай сюзерге да боллукъду).

III. *Классха соруула* (ала къангада джазылыбдыла):

1. Фольклор деб неге айтылгъанын эсигизге тюшюрююз?

2. Нарт эпос деб неге айтылады?

Ол къачан къуралгъанды, нени кёргюзеди?

3. Нарт тулпарланы тюрсюнлерин къалай суратланганын айтыгъыз.

4. Халкъ нарт тулпарланы не ючюн сюеди?

Бу соруулагъа толу джууабла алгъандан сора, устаз «Халкъ нарт тулпарланы не ючюн сюеди?» деген темагъа план салдырыргъа керекди.

IV. *Юйге иш:* 1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2. Хапарчыкъ джазыб келирге: «Халкъ нарт тулпарланы не ючюн сюеди?» (Кеслерини сёзлери бла).

3. Нарт сёзле джазыб келирге.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

ЮЧЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: «Ёрюзмек бла къна сакъаллы кызыл Фук».

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, къарачай фольклорда халкъ джигитле бла шагърей этну.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, сабийле кеслери салган суратла — иллюстрацияла.

Дерсни барыуу — ушакъ соруу халда.

I. *Классха соруула.*

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болган, ангыламаган болган бармыды?

2) Къаллай нарт сёзле джазыб келгенсиз, ким айтыр?

3) «Халкъ нарт тулпарланы нек сюеди?» — деген темагъа джазган хапарчыгъын ким окъур? (Устаз талай соруу береди).

а) Фольклор деб неге айтадыла?

б) Къарачай халкъ къалай, къачан къуралганды?

в) Нарт эпос деб неге айтылады?..

II. Этилген ишлеге багъа беруу, сабийле джетишдирилмаган джерлерин джетишдириу.

III. Джангы дерс.

I. Устазны ушагъы (джангы теманы юсюнден): а) нарт таурухланы къуралыуларыны юсюнден; б) нартланы батырлыкларыны, джуртну сакълагъанларыны, халкъны инджитгенле бла кюрешлерини юсюнден.

2. «Ёрюзмек бла къна сакъаллы къызыл Фук» деген нарт таурухну кесгин окъуу. (Устаз кесгин окъуйду, сабийлени китаблары джабыкъды).

Сёзлюк иш: *зорлукъ, демлешиб, бюсюремегенди, джелимаууз, алмасты, джиз, къылыч, сый къанга, боза* (бу сёзле къангада джазылыб хазырдыла, сёзлени тинте, сёзлюклеге джазадыла сабийле).

3. Устаз сабийлеге кесгин окъутады таурухну. Хар окъулган кесегин тинтедиле.

4. Къалай ангылайсыз бу сёзлени? — «Ёрюзмек дегенинг нарт ёзденди», «Силкинсе уа, джели къая джонады», «Бармагъында алтын мухур болганды», «Нартлагъа ауур джасакъ сала эди», «Къылыч уруб таудан эшик ачханды».

IV. Бегитиу (джангы дерсни):

1. Сабийле таурухну энчи окъуйдула.

2. Сабийле кеслерини сёзлери бла таурухну хапарын айтадыла.

3. Соруулагъа толу джууабла беруу.

а) Нарт джырда нени юсюнден айтылады?

б) Геройланы сыфатларын ким айтыр?

в) Ёрюзмек бла Фукну сыфатларын ким тенглешдирир?

г) Адам улуну кёкде учаргъа термилиб тургъанын джыр къалай белгилейди?

V. Юйге иш: Кесгин окъуб хапарын айтыргъа, таурухда гиперболаланы, белгилеулени табаргъа.

VI. Текст бла, иллюстрацияла, карточкала бла ишлеу.

Биринчи къауум—таурухда сайлагъан джерин окъуб, планын салады.

Экинчи къауум — карточкала бла ишлейди.

1) Белгилеуле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Юлгюле келтир.

2) Гиперболала къаллай сёзледиле? Юлгюле келтир.

Ючюнчю къауум—сюйген джерин, бу таурухну, кёзюне кёргюзтюб, суратын салады.

V. Этилген ишни тинтиу, багъа берюу.

ТЕРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: «Сосуркъа бла беш башлы эмеген».

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу. Нарт таурухла бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, карточкала.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишлени тинтиу. (Устаз этилген ишлеге багъа береди).

II. Энци иш. (Соруула къангада джазылыбдыла).

1. Джомакъ бла таурухну неди башхалыгъы?

2. Сиз къаллай джомакъла билесиз?

(«Къызчыкъ бла къозучукъ», «Батыр джашчыкъ», «Къара къуш», «Аккылы устаз», д. б.).

3. Къаллай таурухла билесиз?

(Хар этилген иште багъа берирге, оюм алыргъа борчлуду устаз.)

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (нарт таурухланы юсюнден). Окъуу-джазма болмагъан заманда таурухланы халкъны джашауунда магъанасы.

2. Сёзлюк иш: хыйлачы, къара кюч, къылыч.

3. Нарт таурухну устаз кесгин окъуйду, сабийле тынгылайдыла.

Ким айтыр, кесини сёзлери бла, «Сосуркъа бла беш башлы эмеген» деген таурухну хапарын?

Сосуркъа ким болгъанды?

Беш башлы эмегенни нек излегенди ёлтюрюрге Сосуркъа?

Сосуркъаны акъыллы адам болгъанын къайсы тизгинле ачыкълайдыла? Ким айтыр?

(Бу тизгинлени китабдан окъутургъа да боллукъду, кеслерини сёзлери бла ангылагъанларыча, хапарын айтдырыргъа боллукъду устаз сабийлеге).

4. Сабийлеге нарт таурухну кесек-кесек кесгин окъутады.

5. Хар окъулгъан кесегине сабийле ат атайдыла.

6. Сабийле бетледе окъуйдула.

(Бири Сосуркъа, бири беш башлы эмеген, бири автор болуб).

IV. Юйге иш. Таурухну кесгин окъуб, планын салыб, китабда джазылгъаннга кёре, хапарын айтыргъа.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу, китабда соруулагъа толу джууабла бериу.

VI. Таурухда гипербогаланы табыу (текст бла ишлеу).

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

БЕШИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Пелиуан Къара-Шауай.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, текст бла ишлерге юретиу.

Дерседе окъуу керекле: Қарточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Классха соруула.*

1. Юйге не берилген эди, ким айтыр?

2. Юйге берилген дерсен сорлугъу болгъан бармысыз?

(Устаз парталагъа айланыб, сабийлени этген ишлерине кёз джетдиреди, багъа береди).

Устаз:

Беш башлы эмеген халкъгъа къаллай хата салыб тургъанды?

Сосуркъа ким болгъанды? Кимни джакълагъанды? Аны кючю неде болгъанды?

Сосуркъа, беш башлы эмегенни ёлтюрюр ючюн, анга къаллай «оюнланы» этдиргенди?

Беш башлы эмеген Сосуркъаны хар айтханын нек этиб баргъанды?

Сосуркъа беш башлы эмеген айтханны нек этмегенди, башха затлада нек сынагъанды?

«Акъялгъа кѣз тиймейди» деб бурунгула нек айтхандыла?

(Юй ишни бу халда сюзерге боллукъду.)

II. Джангы дерс.

1. Нарт таурухланы юсюнден устазны ушагъы.

2. Сѣзлюк иш: деу, пелиуан, хора байтал, буз сюзмекле.

3. Устаз таурухну кесгин окъуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла.)

Сабийле, тынгылагъыз, окъугъан заманда къайсы тизгинлени кѣлтюртюб неда кѣлтюртмей окъуйма?

Кимни сѣзлерин, къайсы тизгинлени айырыб бек джаратасыз нек? (Сабийлеге оюм этдирирге борчлуду устаз).

4. Сабийлеге кесгин окъутады. (4 — 5 сабийге).

Бетледе окъутады (бири автор, бири пелиуан Къара-Шауай, бири Ёрюзмек болуб).

III. Соруула бла иш.

1. Къара-Шауай къалай ёсгенди?

2. Буз сюзмеклени нек эмгенди Къара-Шауай?

3. Ол къаллай адам болгъанды, кимлени джакълагъанды?

4. Генджа-тай къаллай ат болгъанды иесине къалай джарагъанды?

5. Ёрюзмек Шауайгъа «Да, хариб, бар, нек бармайса, алай а сакъ бол», — деб не ючюн айтханды?

6. Нарт тулпар не джигитликле этгенди?..

(Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу).

IV. Юйге иш. Нарт таурухну кесгин окъуб, хар кесегине ат атаб келирге.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — таурухда диалогланы табады.

Экинчи къауум — Къара-Шауайны сыфатлагъан сѣзлени табады.

Ючюнчю къауум — карточкала бла ишлейди.

Биринчи карточка:

1) Нарт таурухну ал кесегинде кѣб магъаналы сѣзлени таб, алагъа синонимле джаз.

2) Гипербола деб къаллай сѣзге айтадыла? Юлгюле келтир.

Экинчи карточка:

1) Сен къаллай нарт таурухла билесе?

2) Нарт таурухда кимлени сыфатларын джаратаса, нек?

3) Нарт таурухла джашауда неге тюшюндюредиле?
Не магъаналары барды джашауда?..

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Алтынчы дерс — изложение джазыу.

* * *

Джетинчи дерс — халатла бла ишлеу.

СЕГИЗИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Нарт темирчи Дауат.

Дерсни мураты: Нарт тулпарлада халкъны иги шартларын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерседе окъуу керекле: Нарт Дауатны иллюстрациясы (сабийле кеслери этген), карточкала.

Дерсни барыуу: — ушакъ, тенгleshдириу халда.

I. Юй ишни тинтиу.

Къара-Шауайны сифатын ким айтыр?

Нарт таурухну джарашдырыб, текстге джууукъ, ким айтыр?

Сабийле, сиз къаллай нарт таурухла билесиз? (Сабийле кеслери билген нарт таурухланы айтадыла. Ала-ны тенгleshдиредиле).

II. Этген дерсни юсюнден классха соруула:

1. Нарт тулпар Къара-Шауай не джигитликле этгенди?

2. Къара-Шауайны юсю бла халкъ нени суйгени билинеди?

3. Пелиуан-Шауай Ёрюзмекге нек келгенди?

4. Ёрюзмек Пелиуан-Шауайны тилегин къабыл этгенмиди?

5. Шауай сёзюне толу болгъанмыды?

Этилген ишге багъа бериу; сабийле джетишдирмеген джерлени устаз джетишдиреди, оюм этеди.

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы «Нарт темирчи Дауат» деген нарт таурухну юсюнден.

2. Устаз кесгин окъуйду таурухну, сёзлюк иш да бардыра.

От тейри, джер тейри, къурч, джая, тырмы, сапар-иш, кубе.

(Джангы сёзлени сабийле сёзлюклеге джазадыла.)

3. Сабийлеге кесгин окьутуу, окьулгъанны хапарын айтдыруу.

IV. Классха соруула.

1. Темирчи Дауатны кючю недеди?

2. Дауат кьаллай ишле этгенди?

3. Дауат халкьгъа не бла джарагъанды?

4. Нарт джырны баш магъанасы неди?

Устаз толу джууабла излерге, сабийле джетишдир-меген джерлерин джетишдирирге, оюм этерге борчлуду.

IV. Юйге иш. Кесгин окьургъа, текстге джууукъ хапарын айтыргъа.

Гиперболаланы табыб нарт джырда, литературадан тетрадлагъа джазыб келирге.

V. Энчи иш.

1. Дауатны сыфатлагъан сёзлени табыу.

2. Дауатны иши бла бюгюнню ишчини ишин тенг-лешдириу, производство кьалай ёсгенин кёргюзтюу.

VI. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

Таурухла

Легендала

Къарачай халкьда таурухла (легендала) кёбдюле, алай а ала кеслери энчи джыйылыб, китаб болуб чыкь-магъандыла. Таурухланы юсюнден илму ишле джазыл-магъанны орнундадыла. Ол себебден таурухла фолькло-ристикада алкьын кеслерине тыйыншлы орун табма-гъандыла.

Хрестоматиягъа биз «Зулихат» («Сулахат») деген таурухну кьошханбыз. Аны джарашдырыб джазгъан Батчаланы Муссады. Теберди ёзенни Доммайгъа дери барсанг онг джанынгда Алибек ёзен башланады. Аны башында, кенгден къарасанг, бир джаш тиширыу, тюз сыртындан тюшюб, джатыб тургъанча кёрюнеди. Тау-ланы башлары юзюлмегенлей барадыла, кеслери да, джери, хансы, тереги болмай, джалан къаяладыла. Ки-лометр чакълыны тиширыу джатыб тургъанча, алайды.

Ким биледи, эм алгъа аны къайсы таулу кёрген бо-лур, анга Зулихат деб ким атагъан болур, аны юсюн-ден таурух этерге кимни эсине тюшген болур. Сагъыш

этсенг, матриархатны заманында Зулихат деб керти да айтылыб бир тиширыу болгъан болур, кеси да халкъы ючюн ёлген болур, деб кёлюнге келеди. Къарыулу, залым адамлагъа «къая кибик бир адамды» деб айтханларын бюгюн да эшитебиз.

Таулары юсюнден таурухла аз тюлдюле. Сёз ючюн, Минги Тауну, Казбекни, Бештауну, Машукну юсюнден, гара суулары юсюнден таурухла орус тилде да басмалангандыла. Тюрлю-тюрлю къаялары, дорбунлары, кёллени юсюнден этилген таурухла да бардыла. «Хурла кёл» («Аймуш») да таурухха саналады.

Къарчаны юсюнден талай вариантлы таурух барды. 1883 джыл СМОМПК-ну ючюнчю номеринде Къарчаны юсюнден таурух биринчи кере басмаланганды. Аны Учкуланда устаз болуб ишлеген М. Алейников 1882 джыл джазыб ийгенди. 1914 джыл Евгений Баранов Москвада «Певец гор и другие легенды Северного Кавказа» деген китабын чыгъарганды. Анда ол Таукъан деб бир къарачай джырчыны юсюнден да джазады. Таукъанны сабийчик болуб чегетде бир уучу табыб келгенди. Ол, уллу болгъанында, кимден да ариу джырлагъанды. Бир джолда аны бийле чакъырыб, джырлатхан да этиб, ийлыкъдыргъандыла. Таукъан, бек къыйналыб, кишиге да джукъ айтмай, чегетге кетиб къалгъанды. Энди уа къачда кюн ариу заманда узакъдан таула ичинден бир мыдах, таралгъан ауаз келеди. Анга иги тынгыласанг, ол Таукъанны ауазы болгъанын билликсе. Бу китабда дагъыда «Асхакъ-Темир» (Тамерлан), «Къарнаш бла эгеч», «Каин» деген таурухла басмалангандыла.

Р. Фатуев 1939 джыл «Легенды Кавказа» деген китабын чыгъарганды. 1930 джыл М. И. Ермоленко къарачай-малкъар таурухлары энчи китаб этиб Нальчикде басмалагъанды. Ермоленко джазгъаннга кёре, Исисууну къатында Машук таугъа Машук деб бир къарачайлыны аты бла аталгъанды. Ол къарачайлы Машук тауну тюбуне Къартджуртдан кёчюб баргъанды, кеси да уста темирчи болгъанды. Ол тауну атыны юсюнден башха тюрлю вариантла да бардыла.

Е. Стефанеева бла П. Акритас джазгъан «Чудесный дар» деген китабда талай къарачай-малкъар таурухну басмалагъандыла. Сёз ючюн, «Любящее сердце Нарсаны», «Каменное кольцо», «Гибель Хуламского князя».

Р. Фатуев 1969 джыл Москвада «Дыхание гор» де-

ген китабында Север Кавказны халкъларыны таурухларын басмалагъанды. Аланы ичинде эки къарачай таурух барды. Бири—«Источник богатырей», бири да—«Черная вода». «Источник богатырей» деген таурухда Араф деген нарт батырны джаула бла кюрешгенини юсюнден, Нарсананы кюн батхан джанында Тешикташны юсюнден, алайлада къаяла къызылсыман нек болгъанларыны юсюнден джазады.

Араф деб нарт тулпар болмагъанды. Тулпар, деу адамгъа «нарт кибик» дегендиле, Фатуев да аны ючю джазады алай. «Черная вода» деген таурухда Къарчаны, Адурхайны, Наурузну, Будуйанны юслеринден, ала тёртюсю да ханны къыйынлыгъындан къачыб келгенлерини юсюнден, таулада къалай джашау къурагъанларындан айтылады. «Черная вода» деген а «къарачай» деген сёзю дейди. «Чай» деб тюрк тиллени бир къауумунда баргъан суугъа айтадыла.

1969 джыл Батчаланы Мусса бла Е. Стефанеева джазгъан «Горы и нарты» деген китаб таурухладан къуралгъанды. Китабны аты алай болгъанлыкъгъа, ичинде джангыз бир нарт таурух джокъду, китабда басмаланганла къуру таурухладыла (легендала). Китабны ал сёзюнде бу чыгъармала легендала бла айтыладыла деб джазылгъанды. «Кавказские легенды» деб китабны экинчи аты алайды. Китабда талай къарачай-малкъар таурух (легенда) барды. Сёз ючюн, «Горы и нарты», «Зулихат», «Крепость Рум», «Нарсана», «Аймуш», «Бийнёгер», «Два верных стража», «Каменное кольцо», «Джелимаууз», «Черная скала», «Карча — вождь свободных».

ТОГЪУЗУНЧУ ДЕРС

Дерсни темасы: Таурухла. «Зулихат».

Дерсни мураты: Таурухну ангылаты. Сейирлик таулада халкъны джашауун, Зулихатны халкъгъа терен суймеклигин ачыкълау.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда.

1. Юй ише кёз джетдириу.

Классха соруула:

1. Таурух деб неге айтадыла?

2. Таурухну, нарт таурухну, джомакъны бир-биринден башхалыкълары неди?

3. Таурух бла тюз хапарны башхалыгы неди?

4. Сиз кьаллай таурухла билесиз? Атларын айтыгъыз.

Сабийле айтхан таурухланы баш магъаналарын ачыкълау.

II. Оюм этиу, сабийлени джууабларына багъа бериу.

II. Джангы дерс.

1. Таурухланы юсюнден устазны ушагъы.

2. Сабийлеге «Зулихат» деген таурухну кесгин окъу-туу:

а) хар окъулгъан кесекчигин тинтиу;

б) хар кесегине ат атау — «Доммай сейирлик джерди»; «Алтын ёзекле»; «Зулихат»; «Тохана», д. а. к.

IV. Юйге иш. I. Сочинение «Доммай сейирлик джерди». Таурухну окъуб хапарын айтыргъа.

V. Джангы дерсни бегитиу.

1. Доммайны ариулугъу кьалай суратланады?

2. Доммайда таулула кьалай джашагъандыла?

3. Зулихатны мыдах этген не зат болгъанды?

4. Зулихат халкъына кьалай болушханды.

5. Тауланы суратларын салуу, иги ишлени суратлау. (Сабийле джарашдырыб, толу джууабла берирге бол-лукъдула).

V. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

Онунчу дерс — сочинение: «Бирликде тирилик».

Эски халкъ джырла

Халкъны джашауунда джырла бек уллу орун ала келгендиле. Аууз халкъ творчества бююнлюкде эм кѣб айтылгъан джырладыла. Нарт таурухла, таурухла, джомакъла халкъда аз айтыладыла, радио бла аз бериледиле. Джырланы уа радио бла кѣб бередиле, къууанчлада да джыр джырланмай къалмайды. Джырны халкъны джашауунда аллай бир магъанасы нек болгъанын дерсде ачыкъларгъа керекди.

Джыр халкъны историясыды, аны акъылыды, фахмусуду, джюрек сезимиди. «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз» деб нарт сѣзде бош айтылмайды.

Адет джырладан хрестоматиягъа «Апсаты», «Эрирей», «Долай», «Ийнай» киргендиле. Къысха айтыб кетсек, тѣрт джырдан да бир сагъатха дерс берирге боллукъду, терен сагъыш этгенге уа, хар бирини юсюнден уллу хапар айтырчады.

«Апсатыны джыры» бек эртдегили джырланы бириди. Ол этилген заманда къарачайлыла джерчилик бла, сабан сюрюб алай кѣб кюрешген болмазла, кюрешген эселе да, джерчиликден эсе уучулукъ уллу орун алгъанды. Ол заманлада таулада кийик кѣб болгъанды, доммайла, буула, маралла, джугъутурла, къашха эчкиле сюрюу-сюрюу айлангандыла.

Бу джыр адет джырланы бириди, халкъ уучулукъ бла джашагъанын кѣргюзтеди деб къойсакъ, ол азлыкъ этерикди. Биринчиси, джыр кийиклени аллахы Апсатыгъа этилгени себебли, ол халкъгъа муслиман дин киргинчи, меджисуулукъну заманында этилгени белгиледи. Кавказны бир къауум башха халкъларында да кийиклени аллахыны аты Апсатыды.

Джырны эм уллу магъанасы уа класс айрылыкъда-

ды, уучула кеси кыйыны бла джашагъан адамладыла. Ала Апсатыдан тилеген бла къалмайдыла: кеслерини джашауларына, бютеу халкъны джашаууна багъа бердиле. Уучуну орунда тынчлыкълы джатаргъа кюню болмагъаны, не бек кюрешсе да, джашауу онмагъаны

Мараучу — тангны тауугъу,
Ачыгъан бауур, сууукъ суу
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз:
Темир боюнхасы бойунда,
Кюйген гырджыны кюйнунда.

Бу тизгинлени юсюнден устаз тохтаб энчи айтыргъа амалсыз керекди. Хрестоматияда басмаланган вариантында болмагъанлыкългъа, «Апсатыны джырыны» башха вариантында класс айрылыкълны толу, ачыкъ кёргюзтген тизгинле бардыла:

Байла, бийле бирер кысыр ийнек сойдула,
Биз джарлыланы сеннге ююшге кюйдула.

Бу тизгинлеге кёре, халкъ тюзлюк, тенглик джашау болмагъанын бек ариу кёргенди, алай а этер мадары болмагъанды.

Хар дерсни эндиги джашау бла байламлы этерге керекди. Сёз ючюн, «уучулукъ халкъны бюгюнню джашауунда къаллай орун алады» деб сохталагъа сорургъа боллукъду. Ол соруугъа сохтала, кеслери джууаб эте, бизни бюгюнню джашауубуз тамырындан тюрленгинин ачыкъларыкъдыла.

Андан сора джырда иги, аман адамланы юсюнден да айтылады:

Болур таула башы бир кириш,
Ашхыгъа, джаманнга этмегин тенг ююш.

Аз айтылса да, экинчи тизгинни магъанасы бек теренди. Тюз иннетли, халал, огъурлу адам бла аман иннетли, харам адам тенг джашамазгъа керекдиле деген магъана барды.

«Апсатыны джыры», меджисуулукълну заманында этилсе да, муслиман дин киргенден сора да джырланыб тургъанды. Къысхача айтыргъа, «Апсаты» XX ёмюрню аллына дери джырланганды.

«Эрирей» халкъ бек суйген джырланы бири болгъанды. Къарачайда, Малкъарда мюрзеую джетгенни

бек насыблыгъа санагъандыла. «Джангыз кыыз» бла тирменчини кызын келинге алма» деб сёз болгъанды. Джангыз кыыз эрке боллукъду деб, тирменчини кызы да юй гырджынлыкъсыз къалыб сынамагъанды, сора баргъан джеринде ун хаман да табылыб турмаса, джашауун кюсюннюк тюлдю деб. Бу затха сагъыш этген адам кесини эндиги джашаууна артыкъ да кёл саллыкъды.

Джырда дагъыда эки затха эс бёлюрге керекди. Бири — джигер урунуу, бири да — класс айрылыкъ. Ындыр басханла, танг атмай къобуб, ингирге дери ишлегенлери джырдан белгиледи.

Туругъуз, танг болгъанды,
Ындыргъа кюлте салайыкъ, —

деб айтылгъан сёзле джигерликни билдиредиле. Ындыр басханла байла кеси кыйынлары бла джашамагъанларын билгендиле, байладан-бийледен эсе, ёгюзню багъалы этгендиле, аны сыйын бек кёргендиле. «Ой байлабийле сеннге къор, ёгюз», — деб эки кере айтылады.

Андан сора байланы — бийлени малкёзлюкleri, джутлукълары, харам хакъдан тоймагъанлары ачыкъланады:

Джарлыгъа берген сууабды.
Джарлыгъа берген джан ючюн,
Ой, байгъа-бийге берген мал ючюн.

«Долай» деген джырны иги сагъыш этмей, окъуб кетген адам аны терен магъанасын ангыламай къалыргъа боллукъду. Тюзю, джырны магъанасы бютеу аллындан башлаб аягъына дери бирча бармайды. Гыбытха кёб махтау айтылады, андан сора кесинден тамаданы сыйын кёрюню, бир къауум адетни юсюнден чам халда келеди:

Тамадабыз къош-къош тигим къабдырыр,
Айтханына мени дженгил-дженгил чабдырыр.
Айтханына дженгил чабмасам,
Бутларыма сыйры чыбыкъны тартдырыр.

Адамлыкъны, урунууну юсюнден айтылгъан «Долайда» кёб орун алады. Ёсюб келген джашха аманды, игиди деб не заманда, не ючюн айтыргъа боллукъду деген соруугъа джырда толу джууаб бериледи.

Анасыны сыры кызында,
Атасыны сыры уланда.
Атагъа ашхы улан тууса,
Ол къула тюзде бау этер,

Аны ичи толу мал әтер.
Атагъа джаман улан тууса,
Атасындан къалгъан кѣб малын
Ол карыклагъа санатыр,
Кесини тѣпле кекелин
Къатынлагъа таратыр.

Бошбоюнлукъ, хаулелик да джырда хыртха урулады.
«Ийнай» деген адет джырны сынгар тишируула джырлагъандыла, джюн ишлеген, кийиз этген, артыксыз да чепкен сокъгъан заманда. Джыр иш къоратыргъа болушханды. «Тыбыл басыб санланы тюзетейик», «талчыкъмагъан санларым» дегенча сѣзле джигерликке шагъатлыкъ этедиле.

«Татаркъан» эски джырланы бириди. Озгъан ёмюрледе таулада байла, бийле, аманлыкъчыла башха халкълагъа чабыуул этиб, мал, адам да сюргендиле. Аллайла хар миллетде болгъандыла. Ол себебден башха тау халкъладан аманлыкъчыла Къарачайдан мал, адам сюргендиле, «Къарачайны аманлыкъчылары да башха миллетлеге чабыб, мал, адам урлагъандыла. «Татаркъан», «Къобанланы кьой бѣлек», «Заурбек» дегенча джырла аманлыкъчыланы ол ишлерине къаршчы этилгендиле.

Сабийлени урлаб, не башха джерлеге сатханлары, не кеслерине джумушчу этиб кьойгъанлары болгъанды. Урланыб келген сабийлени, билгенден сора, барыб адамлары ызына сатыб алгъанлары да болгъанды. Сѣз ючюн, Къочхарланы Къасботну атасы Багъыр алай урланыб кетгенинде, кьайда болгъанын билиб, ызына сатыб алгъандыла.

Бу темадан дерс берген заманда суйген уллу къралыбызны кѣб миллетлери Октябрь революциядан бери бир юйюрню адамларыча къарнаш шохлукъда джашагъаныбыздан, бир иннетде биригиб, коммунист джамагъат ишлегенибизден тыйыншлы хапар айтыргъа керекди.

Джырда тынч ангылашынмагъан сѣзле бардыла. Аланы бир къауумуна къарайыкъ. «Джалпакъ» деб джайлыкъда кенг сыртлагъа, малла туругъа джараулу къоюнлуракъ джерге айтхандыла. Андан сора Джалпакъ деген сѣз Дууут бла Джазлыкъны башларыны энчи атыды.

«Ныхыт» деб тар, кыйын джерге айтадыла. Андан сора Ныхыт джерни энчи атыды. Сѣз ючюн, Къобан ёзенни Ташкѣпурден ёрге бара, эм тар, эм кыйын

джерни аты Ныхытды. Дагъыда Учкуланны тѣбен кыйырыны туурасында тауну аты да Ныхытды. Ныхыт башы Учкуланнга, Хурзукга, Къартджуртха туура джерди. Къарачайгъа кыйынлыкъ джетсе, бютеу халкъгъа билдирир ючюн, Ныхытны башына юч къурукъну сюендиле, от да этгендиле.

«Юч ёзен» деб Къартджуртха, Хурзукга, Учкуланнга айтылады. «Джесир» плен деген сѣзю орнун тутады. «Манс» деб гаммеш териден этилген джибге айтхандыла. «Уланланы эркечлерин айырды» деген джашланы джигит-джигитин айырды деген магъананы билдиреди.

Бу джырда дагъыда бир затны юсюнден аслам айтыргъа тыйыншлыды. Татаркъан кеси кыйыны бла урунуб джашагъан, джумушакъ джюрекли, джигер, джигит адам болгъанды. Къуугъуннга Татаркъан кеси кетеди, джолда чабырла этиб киеди. Кесини чабырларын, ал кюнюнде джалан аякъ айланган сюрюучю джашчыкъны кѣрюб, кеси джалан аякъ къалыб, чабырларын анга береди. Къызылкѣнчек улу уа, бий болса да, алапат атха миниб болса да, джетген кюн андан халкъгъа аз-кѣб да хайыр чыкъмайды. Ол себебден «бийлигин сахтиян чарыкъла бла танытды» деб, Иммолат хыликке этиледи.

Программада «Джырда бийни къолайсыз сыфатыны кѣрюнюую» дегенни орнуна, джангылыч болуб, «Джырда ханни къолайсыз сыфатыны кѣрюнюую» деб джазылгъанды. Къарачайда хан болмагъаны кимге да белгилиди.

«Къанаматны джырында» патчахлыкъгъа къаршчылыкъ бла халкъны ичинде класс айрылыкъ кѣрюнедиле. Патчахны чиновниклери, ариу кѣрюнюр ючюн, Учкуланда Къанаматны ълтюргендиле, аны нѣгерлерин, къарнашы бла джууукъ джетген Гыкканы Сибирге ашыргъандыла. Ала андан он джылдан къайтхандыла. «Къанаматны джыры» бусагъатда да халкъда кѣб джырланган джырланы бириди.

Джырда айтылгъан бир къауум тизгинни магъанасына къарайыкъ. «Джети джылны айланганем абрек». Къарачайда джети деген сѣз эм кѣб, эм терен, эм узакъ деген магъананы билдириб келгенди. Сѣз ючюн, джерни джети къаты, кѣкню джети къаты, джети таудан аууб, джети суудан ѣтюб. Къанамат ариу сегиз джылны айланган эсе да, джети деген андан кѣбча ангылашыннганды.

Джырны бир тизгининде «чыкыгъан эдим Сынты кыбакакъдан абрек», дейди (Сынты Тёбен Теберди элни эски атыды), башха тизгинде уа «джети джылны айланганем хаджирет» дейди. Абрек бла хаджиретни не башхалыгъы барды? Бир-бирде эки сёзню магъанасы да бирди. Абрек деген сёз хаджирет деген сёзню да тутады, алай а башха магъанасы да барды.

Хаджирет саууту-сабасы бла, патчахлыкны оноуна разы болмай, элден тышына чыгыб, тауда, тюзде айланган адамды. Аллайгъа абрек да дейдиле. Алай а келин кыайындарындан, эринден кёлкълды болуб, ата юйюне кетсе да, «абрек кетиб турады» дейдиле, «келин хаджирет кетгенди» демейдиле.

«Амгъата» Огъары Теберди бла Тёбен Тебердини ортасында ёзенни атыды. Къартджуртда Хубий улу «закон мени энди арну кёрмейди, джазгъан кыагъытыма толу джууаб бермейди» дегенини магъанасы да теренди. Хубийланы Абдул-Керим Къарачайда билими бла айтылыб тургъан адам болгъанды. Байладан, бийледен тарыгъыб, кеси кыйыны бла джашагъан адамла Абдул-Керимге заявление кёб джаздыртхандыла. Ол тюзлюкге джан аурутуб джазгъаны себебли, чиновникле анга сууукъ къарай тебregenдиле. Джырда айтылгъан Хубийланы Абдул-Керим белгили журналистни, критикни, просветителни Хубий улу Исламны (Ислам Карачайлыны) атасыды.

«Партизан джыр» граждан кызауатны заманында этилгенди. Ол заманда тюзлюк, тенглик, эркинлик ючюн ёлген адамлагъа джыр этилгенди, бу джырда уа бютеу халкны юсюнден айтылады. Джыр радио бла да берилиученди.

Джырдан дерс берген заманда бизни областда Совет властны салыр ючюн кюреш кыалай баргъанындан хапар айтыргъа тыйыншлыды.

Уллу Ата джурт кызауатны заманында этилген джыпланы магъаналары айырылыб теренди. Алада бютеу совет халкъланы бир иннетде джаугъа кыаршчы кюрешгенлери кёрюнесди. Джырлада кыарачайлыла уллу кыралыбызны хар кыалайын кеслерини ёзенлерича, эллерича багъалатадыла.

Эски джырлада Къарачайдан тышында ёлген адамгъа этилген кюуледе «ёлююнг бир аман джары кыалгъанды» дегенча сёзле тубейдиле. Уллу Ата джурт кызауатны заманында этилген джырлада уа узакъда

ёлген таулуу кыбырын ол джерни адамлары гокка хансла бла джасагъанлары айтылады. Сёз ючюн, Совет Союзуу Джигити Кысайланы Османни аты бла Белоруссияда эл, орамла, школла бардыла.

«Аскерчини джырында», «Биринчи юйюм мени Ата джуртум» деб айтылады. Ол сёзлени магъанасы кыаллай бир терен болгъаны уа ачыккыды. «Джигит джашны джыры» бек белгили затха этилгенди, алай а кимге этилгени белгили тюлдю. Таулу джаш, Александр Матросовча, кёкюреги бла пулемётну быргъысын джабханды. Уллу Ата джурт кызауатны заманында амбразураны кёкюреги бла джабханланы джанган самолетадан парашют бла чынгамай, аланы джауну танкаларыны, аэродромларыны юсюне буруб, джандырыб, кеслери да алай ёлгенлени саны 260-гъа джетеди. Аланы ичинде бизни областдан да барды: Баболаны Азрет, Кымулкъланы Халмурза, д. б.

Программа бла «Биринчи эмина» («Ал эмина») бла «Солтан-хаджини джыры» сохтала кеслери окъургъа берилгендиле. «Биринчи эминада» бир кыауум сёзге кыарайыккы. «Шхайты» Кыртджуртну аллында джерни атыды. «Кюзлюк ёртен» — кюзлюкге от тюшгенча, эмина алай киргенди деген магъананы билдиреди. «Шам Кырачай» — джарыккы Кырачай деген магъанада айтылады. Шам — джарыккы деген сёздю. «Джер бешикле» кыабырладыла. «Кёрдемчи» эминадан ауруб, ёлмей, сау кыалгъан адам. «Джер кыучаккылаб» дегени «ёлюб» деген магъанадады. «Сюлпюгюр» бычаккы бек джити уллу бычаккыды, кыылкыяр дегенча. «Суу тилегениге аяккы бла бал береди» — бал эминадан ауругъаннга джарайды деб айтыу болгъанды. «Чегетден кюннюмге кыараб джылайды»: «Кюннюм» — кюнбет магъанадады.

Джырда халкыны диннге, дин башчылагъа кыалай кыарагъаны ачыкъланады. «Нек болушмайла межгитледе кыуранла?» деб айтылгъаны межгитден динден, кыурандан бир туккыум бир болушлуккы чыккымазын билдиреди. Афендилени джутлуккылары ол кыыйынлыккыда да ачыкъланады:

Кёк дарий, джибек бермесек,
Афенди ёлюк кыатына бармайды.
Алгын ёлген басдырылмай кыалса да,
Афенди дарий бергеннге чабханды.

Хрестоматияда эмда башха джыр китаблада «кёб дарий» деб джангылыч джазылгъанды. Аны «кёк дарий» деб окъургъа керекди. Ёлген адамгъа кебиннге кёк, джашил дарий салгъандыла, ёлюк джабыугъа кёк дарий салгъандыла. Ёлюк джабыуну (кебинни тюл) къабырлада афенди алгъанды.

«Солтан-хаджини джыры» XX ёмюрню биринчи джылларында этилген джырлада эм белгилилени бириди. 1908 джыл Солтан-хаджи, Огъары Тебердини джарлыларын джыйыб барыб, бийлени джерлерин алагъа юлешгени ючюн, аны Сибирге (Оренбург губерниягъа) каторгагъа ийгендиле. Ол тогъуз джылны рудникде ишлегенди.

Бу джырда халкъны иннети революциягъа, революцион джолгъа джууукъ бола тебрегенин ангылайбыз. Солтан-хаджини 1917 джыл Ферваль революция бош этгенди. Ол 1919 джыл Огъары Тебердиде ёлгенди. Былайда дагъыда бир затны белгили этерге керекди. Солтан-хаджи Байчораланы Ожай-хаджини джашыды. Огъары Теберди элни къурагъан Ожай-хаджиди. 1853—1856 джыллада Кърым къазауатда болгъаны ючюн, прапорщик чын алгъанды ол. Аны ючюн анга джангы эл къуаргъа эркинлик берилгенди. Солтан-хаджи Шипшурукъда (Джангы элни башы Акъ къая тюбюнде) мюлк джерин (100 десетина) Ташкёпюр элни джарлыларына юлешгенди.

Къарачай-малкъар джырлагъа уллу алимле, композиторла эртде огъуна эс бёлгендиле. 1863 джыл уллу орус композитор М. А. Балакирев Иссисууда (Пятигорскеде) Орусбийланы Исмаилдан 11 джырны макъамын джазыб алгъанды. Орусбий улу джая къобуз бла сокъгъанды.

Балакиревни «Исламей» деб фортепяно фантазиясы барды, ол аны Орусбий улудан эшитгенин тюрлендирген да этиб джазгъанды. 1879 джыл П. Остряков Петербургдан келиб Иссисууда Орусбийланы Исмаил бла эмда аны джашлары Сафар-Алий, Науруз бла шагърей болгъанды. Андан сора «Вестник Европы» деген журналда талай нарт таурух басмаланганды.

1881 джыл Сафар-Алий СМОМПК-ну биринчи номеринде нарт таурухланы юсюнден басмалагъан статьясында джырчыланы юсюнден да джазады. 1885 джыл белгили композитор Сергей Иванович Тансеев, юч профессор, бир полковник нёгерни бла Тау-Артына аууб

бара, Басханда Исмаилны юйюнде тёрт кюнню джа-шагъанды. Исмаил джая кьобуз бла согъуб, Танеев 20 джырни макъамларын ноталагъа джазгъанды. Ала-дан онбири къарачай-малкъар джырладыла.

1903 джыл Н. П. Тульчинский Владикавказда чыкъ-гъан «Терский сборникни» 6-чы номеринде, Орусбий-ланы Наурузну тетрадындан алыб, талай джырни бас-малагъанды. Венгер алим Вильгельм Прёле кеси Къа-рачайда, Малкъард болгъанды, 1909, 1916 джыллада эки китабында тилни юсюнден джазгъандан сора да талай джырни латин алфавит бла къарачай тилде басмалагъанды. Китабла Будапештде чыкъгъандыла.

Къарачай-малкъар фольклорну толусу бла джараш-дырыб джыйуу Уллу Октябрь революциядан сора баш-ланганды. 20-чы джыллада Ростовда Север Кавказ Тау илму-сынам институт фольклор чыгъармаланы джыйыуда экспедицияла къурайды. Институтну отчётуна «Басмалана турады» деген бёлюмюнде «А. П. Митро-фанов. Къарачайны джырлары. 8 басма къагъыт» деб джазылгъанды. «Редакцияны портфелинде» деген бё-люмде «Алий улу, Тарасов, Митрофанов — къарачай музыкалы джыр чыгъармачылыкъ, 14 басма къагъыт» деб джазылгъанды. Бир басма къагъыт машинкада бас-малау бла 25 бет болады. Ала барысы китаб болуб чыкъсала, аны 550 басма къагъыты боллукъ эди.

Алай а бу башында айтылгъан затла басмалан-магъандыла, не болуб кългъанлары белгили тюлдю.

1930 джыл Ислам Къарачайлы халкъ джырла бла джырчыланы юсюнден эки статья басмалагъанды. Би-ринчиси — «Сатирические песни Карачая», экинчиси — «О горской музыке и её пионерах». Бу статьяда Ислам «таулуланы музыкалары барды, аны джангыдан къу-раргъа керек тюлдю, алай а Христофор Колумб Амери-каны ачханча, ачаргъа керекди», дейди.

1940 джыл къарачай халкъ джырла энчи китаб болуб биринчи кере чыгъадыла. 1930 джыллада профессор Соколов, композиторла А. И. Аврамов, А. М. Покров-ский, Т. К. Шейблер, Волков талай эски къарачай-малкъар джырни макъамын ноталагъа саладыла.

Уллу Ата джурт къазауатдан сора фольклор чыгъар-маланы джыйуу джангырады. 1958 джыл къарачай-малкъар халкъ джырла джангыдан энчи китаб болуб чыгъадыла. 1959 джыл малкъар поэзияны антология-

сында талай джыр басмаланады. 1962 джыл къарачай-малкъар халкъ джырла малкъар поэтлени назмулары бла бирге Нальчикде чыгъадыла. 1968 джыл «Къарачай джырла» деген китабда, поэтлени назмуларындан сора да, талай халкъ джыр берилгенди.

1969 джыл Нальчикде «Малкъар халкъ джырла» деген китаб, Москвада да «Къарачай халкъ джырла» деген китаб чыгъадыла. 1939 джылдан башлаб, къарачай-малкъар халкъ джырла орус тилге кѣчюрюлюб тебрегендиле. Ол джыл Москвада чыкъгъан «Песни горцев» деген китабда 10 къарачай-малкъар халкъ джыр берилгенди. 1959 джыл къарачай-малкъар джырла биринчи кере орус тилде энчи китаб болуб Нальчикде чыгъадыла — Балкарская народная лирика.

1961 джыл Москвада Север Кавказны халкъларыны сабий джырчыкълары басмалангандыла («Песни маленьких горцев»). Аладан талайы къарачай-малкъар джырладыла. Ол джыл Махачкалада чыкъгъан «Песни безымянных горцев» деген китабдан алыннгандыла.

1962 джыл Москвада чыкъгъан «Песня дерева» деген китабда талай къарачай-малкъар сабий джыр басмаланганды. Наум Гребнев кѣчюрюлюб, 1966 джыл Нальчикде чыкъгъан «Песни живших до нас» деген китабда талай къарачай-малкъар джыр басмаланганды.

1976 джыл Москвада чыкъгъан «Песни народов Северного Кавказа» деген китабда 76-сы къарачай-малкъар халкъ джырладыла.

Халкъ джырланы джыйыу бла басмалауда уллу къыйыны болгъан адамланы атларын айтыргъа тыйыншылды. Аланы бири Лайпанланы Хамидди. 1961 джыл Къараланы Асият Черкесскеде чыкъгъан «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа» деген китабында фольклор жанрлагъа анализ этеди, аланы къауумлагъа юлешеди, иннет магъаналарын ачыкълайды. Къарачай-малкъар фольклорну юсюнден бу биринчи китаб болуб чыкъгъанды.

Москвада чыкъгъан «Къарачай халкъ джырла» деген китабны Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма, Суйюнчланы Ханафий жарашдыргъандыла. Ала ючюсю да къарачай-малкъар фольклоргъа уллу юлош къошхандыла. 1977 джыл Ортабайланы Римма къарачай-малкъар халкъ джырланы юсюнден орус тилде энчи китаб чыгъаргъанды. Ол къарачай-малкъар халкъ джырланы юсюнден орус тилде биринчи чыкъгъан китабды.

Хубийланы Магомет 15 джылны ичинде 1200 халкъ джыр джыйгъанды, 1968 джыл къарачай-малкъар совет халкъ джырланы юсюнден китаб чыгъаргъанды. Къарачай-малкъар халкъ джырланы юсюнден ол ана тилде биринчи чыкъгъан китабды.

Орусбийланы Фатима къарачай-малкъар халкъ джырланы энчи ышанларындан китаб джазыб басмагъа бергенди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Эски къарачай-малкъар халкъ джырла. Черкесск, 1958.
2. Малкъар джырла. Нальчик, 1962.
3. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1964.
4. Къарачай джырла. Черкесск, 1968.
5. Къарачай халкъ джырла. Москва, 1969.

ОНБИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Эски халкъ джырла. «Апсаты».
Дерсни мураты: Эски халкъ джырла бла, ала-ны магъаналары бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Эски халкъ джырла».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Юй ишни тинтиу.

Устаз, парталагъа айланыб, сабийлени джазгъан сочинениелерине багъа береди.

II. Жангы дерс.

1. Эски халкъ джырланы юсюнден устазны ушагъы.
2. «Апсаты» деген джырны устаз кесгин окъуйду, хар окъулгъан кесекчигин тинтеди. (Сабийлени китаблары ачыкъдыла.)

Май къазанла, къан ыркымла, чынгылла, аджаллы, душман, тасма, джаншаугъа, сагюнджю, керпес, бёсгюн, ныгъыш, гошаца, чунакъ къулакъллы, тигим, д. а. к.

(Устаз сёзлюк ишни бардырады, кесини сёзлери бла башха юлгюле да келтире.)

3. Сабийлеге джырны кесгин окъутады.

Соруула:

1) Кесини сёзлери бла ким айтыр, джарашдырыб хапарын?

2) Къалайын бек джаратдыгъыз?

3) «Апсаты» деген джырны нек джырлагъандыла?
Аны джашауда магъанасы болгъанмыды?

4) Бу джыр уучуланы неге чакъыргъанды?

5) Таулада айланган къаллай кийиклени атларын билесиз?

(Устаз толу джууабла излерге борчлуду, бусагъатда уучуланы юсюнден да талай хапар айтыргъа керекди, кийиклени сакълауну юсюнден да.)

III. Юйге иш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. Суйген джеринде 20 тизгинни азбар этерге.

IV. Текст бла ишлеу. (Кёб магъаналы сёзле бла.)

ОНЕКІНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Эрирей».

Дерсни мураты: Джырны магъанасы бла шагърей этиу, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Классха соруула.*

1. Бу нарт сёзню къалай ангылайсыз? «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз».

2. Магъаналарына кёре эски халкъ джырла ненча къауумгъа юлешинедиле? (Иш джырла, история джырла, суймеклик джырла, чам джырла).

3. Халкъ джырны нек сюеди?

(Устаз хар соруугъа толу джууаб излейди, толтурады, оюм этеди).

4. Апсатыны джырын нек джырлагъандыла уучула?

5. Апсаты ачуланганды, къаргъагъанды деб нек айтхандыла?

II. Юй ишлерине багъа бериу, оюм алыу.

II. *Джангы дерс.*

1. Устаз. «Эрирей» — иш джырды. Эм эски джырланы бириди. «Эрирейни» джырласала, иш дженгил къораб, мюрзеу кёб болуб, берекет уллу боллукъду деб тургъандыла. Джыр нёгер болгъанды. Джыр адамны джюрегин учундурады, санларын ойнатады, арыгъанын унутдурады. Бу джырла таулуланы джерчиликде урунганлары къалай ачыкъланнганына къарайыкъ, эс бёлюгюз хар окъулгъан кесегине, къаллай нарт сёзле бла башланады джыр, нарт сёзле нени ачыкълайдыла.

(Устаз джырны кесгин окъуйду, сабийле эс ийиб тынгылайдыла, китабла ачылыбдыла).

2. Устаз хар тизгинни кесгин окъуйду, тинтеди. Сёзлюк иш бардырады: кире, ындыр, джалпакъ, курт.

3. Сабийлеге энчи окъутуу. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырыу.

IV. Юйге иш. Джырны магъанасын айырыгъыз. Азбар этигиз.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — соруулагъа толу джууабла берирге хазырланадыла.

1) «Эрирей» деген джыр не заманда, не ючюн джырланганды?

2) Бурун ындырны къалай басхандыла?

3) Бусагъатда мюргеуно не кюч бла, къалай джыядыла?

Экинчи къауум — карточкала бла ишлейди.

1. Бу нарт сёзлени къалай ангылайса: «Джарлыгъа берген джаны ючюн, байгъа берген малы ючюн».

2. Сен къаллай нарт сёзле билесе бай бла джарлыны юсюнден?

VI. Этилген ишге багъа берну, оюм алыу.

ОНЮЧЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: «Долай».

Дерсни мураты: Джырны иннет магъанасын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерседе окъуу керекле: Гыбыт, джау джыккыр, сыйры чыбыкчыкъ.

Дерсни барыуу — ушакъ, кёргозтме халда.

1. Юй ишге кёз джетдириу.

1. Юйге не берилген эди, ким айтыр?

2. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармысыз?

(Устаз сабийге юй ишни сорады, этилген ишге багъа бери).

III. Жангы дерс.

1. Устазны ушагъы (жангы дерсни юсюнден).

Бююн биз «Долай» деген джырны тинтерикбиз. «Долай» — джау чайкъагъан заманда джырланган адет джырды. Бу джырны джырлаб чайкъасала, джау кёб тюшерикди, деб умут этгенди. Алай болгъанлыкъгъа, джау артыкъ тюшегенди.

Сабийле, иги эс бёлюб тынгылагъыз, джырда малчыланы джашауларына. Адамлыкъны, урунуу юсюнден не затла айтыладыла?

2. Къангада джазылгъан джангы сѣзлени устаз кесгин окъуйду: *тигим, сыйры чыбыкъ, гыбыт, май, былктында, къакъыракъда, сыры, къула тюз, карык, кекел.*

3. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сѣзлери бла хапарын айтдырады.

4. *Соруула.*

а) Долай деген джыр не ючюн джырланнганды?

б) Джырда кимлени юсюнден айтылады?

в) Бу джыр неге тюзюндюреди? Областа, районда, элде кимледиле алчыла?

(Устаз толу джууабла излерге, джетишдирмеген джерлерин джетишдирирге, кеслерине оюм этдире билирге борчлуду).

III. Юйге иш. 1) Джырны кесгин окъургъа, хапарын айтыргъа; 2) Тенглешдириуленни табыб, литературандан тетрадлагъа джазыб келирге.

IV. Энчи ишле.

Биринчи къауумгъа — сайлагъан джерлерин азбар этерге.

Экинчи къауумгъа — тенглешдириуленни табаргъа. (Черкес джылкъылай; акъгъан чырпылай).

Ючюнчю къауумгъа — джырда иги уланны, аман уланны юсюнден айтылгъан тизгинлени азбар этерге.

IV. Этилген ишлени тиштиу, багъа беруу.

V. Текст бла ишлеу.

ОНТЕРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: «Ийнай».

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, джырны магъанасын ангылатуу.

Дерсде окъуу керекле: Чепкен сокъгъан, кийиз басхан заманда керекли затланы иллюстрациялары: джеген, чоллакъ, таракъ къангасы.

Дерсни барыуу — ушакъ, кѣргюзтме халда.

I. Юй ишни соруу, этилген ишлеге багъа беруу.

II. Джангы дерс.

1. Джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Сѣзлюк иш: *тыбыл, талчыкъмасын санларым, аркъау бой...*

3. Иги окъугъан сохтагъа джырны кесгин окъутады.

4. Ангылагъанларыны хапарын айтдырады.

5. *Соруула.*

а) «Ийшайны» къачан джырлагъандыла? Джырны магъанасы неди?

б) Бусагъатда кийиз басыб кишини кёремисиз? Чепкен согъуб а?

в) Бусагъатда кийим къалай этиледи? Фабрикада киши болгъанмысыз, ким айтыр джарашдырыб хапар?

г) Джырда нени юсюнден айтылады?

(Устаз толу джууабла излейди. Сохтала толтурмагъан, джетишдирмеген джерлерин толтурады, джетишдиреди).

III. Юйге иш: Джырны азбар этиб келирге.

IV. Бегитиу.

1. Кесгин окъуу.

2. *Соруула бла ишлеу.* (Халкъ джырланы джашауда магъаналары, д. а. к.)

V. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

ОНБЕШИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Татаркъан».

Дерсни мураты: История джырла бла шагърей этиу, аладан оюм алыу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка, иллюстрация.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Классха соруула:*

Сабийле, сиз къаллай джырла билесиз?

Сабийле: Эски халкъ джырла: адеб, иш, чам.

Биз талай адет, иш джыр окъугъанбыз, юреннгенбиз. Бююн халкъны историясына этилген джырны тинтерикбиз. («Татаркъан»). Иги эс бёлюб тынгылагъыз. Бу джырда къаллай адамланы, не ючюн кюрешгенлени юсюнден айтылады?

1. Устаз кесгин окъуйду джырны.

Сабийле, эс бёлюгюз къангада джазылгъан джангы сёзлеге.

2. Сёзлюк иш: *Къызылбекле, джесирле, эрик ашагъан чабырлыкъ, манс, алтынлы.*

3. Сабийлеге кесгин окъутуу.

4. Энчи окъутуу.

5. Хапарын айтдырыу (ангылагъанларыча, кеслерини сёзлери бла).

II. Соруула:

1. Джыр нени юсюнден этилгенди?
2. Татаркѳан халкѳны сѳйгени, аны джигитлиги неден белгилиди?
3. Джырда меджисуулукѳну шартларындан не зат айтылады?

III. Юйге иш. Кесгин окѳуб, хапарын айтыргѳа, 36 бетде 5-чи соруугѳа дери джууабла берирге. 9-чу сорууну джууабын литературадан тетрадлагѳа джазаргѳа.

IV. Текст бла ишлеу.

1. Бетледе кесгин окѳуу.
2. Джырда эпитетлени табуу.
3. Иллюстрация бла ишлеу. (Чабырланы неден, кѳалай этгендиге?).

V. Грампластинкагѳа тынгылау.

VI. Этилген ишге багѳа бериу, оюм алыу.

ОНАЛТЫНЧЫ ДЕРС

Дерсни темасы: «Кѳанаматны джыры».

Дерсни мураты: Кѳанаматны сѳфатын ачыкѳлау, сабийлени тил байлыкѳларын ѳсдюрюу.

Дерсде окѳуу керекле: Грампластинка «Кѳанаматны джыры».

Дерсни барыуу — ушакѳ халда.

I. Классха соруула:

Сабийле, джигитликни юсюнден кѳаллай нарт сѳзле билесиз, ким айтыр?

Сабийле: — «Кишилик болса, игилик да болур»; «Сыналмай тулпар танылмаз»; «Тенгин джаугѳа кѳалдырыу — аманлыкѳны юлгюсю»; «Джигит болмагѳан джерде хорлам болмаз».

Тюз айтасыз, сабийле, «Джигит болмагѳан джерде хорлам болмаз». Бюгюн биз бир джигитге этилген джырыны тинтерикбиз. Ол джигит кимди?

Эбзеланы Алийни джашы Кѳанаматды.

Кѳанамат Тѳбен Тебердиде кеси кѳыйыны бла джашагѳан юйдегиде туугѳанды. Ол артыкѳлыкѳны кѳлтюрмегенди, тюзлюкѳню, эркинликни излегенди. Ол себеден аны патчахны кѳуллукѳчулары эки нѳгери бла тутадыла. Ол тюремеден кѳачады. Талай джылны таулада айланады. Кѳанаматны тутадыла, ѳлтюредиле. Халкѳ

анга уллу бушуу этеди. Къанаматны джырында халкыны анга терен бушуу этгени ачыкъланады.

I. Устаз джырны кесгин окъуйду, хар окъулгъан кесекчигин тинтеди, сёзлюк иш бардырады.

2. Сабийлеге кесгин окъутады, хапарын айтдырады.

II. Юйге иш: Джырны азбар этерге.

III. Текст бла ишлеу.

1. Кесгин окъутуу.

2. Бетледе окъутуу.

3. Къанамат хаджирет нек чыкъгъанды?

4. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз:

«Джюрюдюнг, кеченг бёрю, кюндюзюнг ит болуб»; «Хош келдинг, Къанамат», — деб тюлкю кибик суйюндю»; «Тёгерегибиз къара чаукадан толгъанды»; «Къабыргъангда барды артыкъ негинг».

IV. Грампластинкагъа тынгылау.

1. Джырны магъанасы.

2. Джырны макъамы.

3. Бусагъат джырла бла алгъын джырланы макъамларында башхалыкъ, д. а. к.

V. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

* * *

Онджетинчи дерс — изложение джазыу.

ОНСЕГИЗИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Аскерчини джыры».

Дерсни мураты: Аскерчи джашны Ата джуртха терен суймеклигин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: Иллюстрацияла, карточкала, грампластинкала («Ата джурт»).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Устазны ушагъы.

Уллу Ата джурт къазауат къаллай бир къыйынлыкъ салгъанды хар арбазгъа. Рахат джашаб, джигер урунуб, адамлыкъны мийикге тутуб, джашаудан юлюш излеген тёлю, муратына джетмеди. Къазауат башланды. Къарт, джаш, тиширыу къалмай, бирден ёрге къобду. Ата джуртну сакъларгъа уланла кетдиле: «Хорлам бизникиди!» — деб. Аланы муратлары толду. Алай а къаллай бир адам къалдыла дангыл тюзледе. Бир анала къууандыла, бирле сарнадыла. Эл бла келген къыйынлыкъгъа бой салдыла. Сагъыш этигиз. Хар элден къал-

лай бир адам кетгенди кѳазауатха? Кѳаллай бир адам джан бергенди бююннгу джашау ючюн? Кимледиле ала?

Джер юсюнде артыкѳлыкѳ, кѳыйынлыкѳ хар юйню арбазына келтиреди джарсыу. Уруш отлада чыныкѳгъанла, сабан сюргенле, мал кютгенле, темир тѳйгенле, илмугѳа басхыч салгъанла, джашаугѳа юлюш кѳошуб, джашаудан юлюш алгъанла ма аладыла, джанларын бергенле! (Бу халда ушакѳ барады).

2. Нарт сѳзле: «Ата джуртну кѳоругъан озар, кѳорумагъан тозар». «Адамны насыбы — адамны Ата джурту» д. а. к.

3. Ата джуртну юсюнден назмуланы эсге тюшюрюу. «Аскерчини джыры».

- 1) Кесгин окѳуу.
- 2) Хар кесегин тинтиу.
- 3) Сѳзлюк иш.

Кѳаллай сѳзле бла тенгleshдиредиле фашистлени? Къан ичген гыбыла, кѳутургъан бѳрю.

4. Сабийлеге кесгин окѳутуу, магъанасын айырыу.

II. *Соруула бла иш.*

1. Аскерчилени юсюнден джырда не айтылады?
2. Ит фашистлени сѳфатлары.
3. Аскерчи джашны Ата джуртха сѳймеклиги.

4. Ата джуртну юсюнден кѳаллай хапарла, назмула, джырла билесиз?

5. Тенгleshдирилени табыгъыз.
6. Элде кимлени билесиз джигитлик этиб ѳлгенледен?
7. Элчиле бла тюбешемисиз?
8. Кимле бла?

III. Юйге иш. Джырны азбар этерге. Макъам салыб джырлай билирге.

IV. Текст бла ишлеу.

1. Эпитетлени табыу.
2. Тенгleshдирилени табыу.
3. Сурат салыу (кѳэюне кѳргюзюб).
4. Назмула джазыу. «Ата джуртум» деген темагѳа.

V. Тил ѳсдюрюу.

1. Грампластинкагѳа тынгылау, джырны сюзюу.
2. Сабийлеге джырлатыу.
3. Бу джыргѳа макъам салыб джырларгѳа (кюню макъамы).

4. Иллюстрацияла бла ишлеу, хапарчыкѳ кѳурау.

VI. Оюм этиу, багѳа берюу.

Къарачай совет литература

Аппаланы Хасан

(1904 — 1939)

Аппаланы Алийни джашы Хасан къарачай литературада эм белгили джазыучуланы бириди. Прозаны алыб айтсакъ а, «Къара кюбюр» биринчи орунну алады деген джангыллыкъ болмаз.

Хасан 1904 джыл 22 июлда Къартджурт элде кеси къыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. 1917 джыл элде ал башланган школну махтау къагъыт бла бошагъанды. Хасан атасыны биргесине джалчылыкъ да этгенди.

1923 джыл ол комсомолгъа киргенди, 1926 джыл Ростовда бирджыллыкъ юристлик курсланы бошагъанды, 1927 джыл ВКП(б)-ге членнге киргенди. Андан сора Аппа улу талай иште ишлейди: халкъ следователь, Учулан округда прокурор, облсудну председателини заместители.

1929 джыл Хасанны областны прокуроруна саладыла. 1931 джыл Хасан Новочеркаскедеги индустриал институтха киреди. Институтну тёрт курсун бошаргъа, аны областха чакъырадыла. 1933—1934 джыллада областда прокурор болуб ишлейди.

1934 джыл Хасан партияны обкомуну аппаратына кёчеди. 1936 — 1937 джыллада обкомну секретары болуб ишлегенди.

Аппаланы Хасан литература ишге эртдеден къошула тебрегенди. Аны литература джолу публицистикадан башланганды. 1933 джылдан башлаб, «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде статьялары басмалана тургъандыла. Ол джыл аны «Ара социалист мюлк сыйлыды эмда анга тиерге, заран этерге джарарыкъ тюлдю» деген китабчыгъы, 1934 джыл «Битим джыйыуну эмда аны сакълауну юсюнден» деген китабчыгъы чыгъадыла.

Хасанны «Къара кюбюр» романы эки китаб болуб

чыкыгъанды. Бири — 1935 джыл, экинчи китабы да 1936 джыл, эки китаб да биргелей — 1937 джыл. Хасан «Къара кюбюрню» ючюнчю китабын джазгъанды, алай а ол басмаланмагъанды. Къол бла джазылгъаны не болуб къалды эсе да, белгили тюлдю. Аппа улу «Джаула» деб дагъыда башха роман джазгъанды, ол да басмаланмагъанды, не болуб къалгъаны белгисизди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аппаланы Хасан. Къара кюбюр. (1-чи китаб). Микоян-Шахар, 1935.
2. Аппаланы Хасан. Къара кюбюр (2-чи китаб).
3. Аппаланы Хасан. Къара кюбюр. (Эки китаб да биргелей). Микоян-Шахар, 1937.
4. Хасан Аппаев. Чёрный сундук. Москва, 1977.

Аппа улуну творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. Мийикге (Джыйымдыкъ китаб). Черкесск, 1974. (Бу китабда Сюйюнчланы Азаматны «Аппа улу Хасан» деген статьясы басмаланганды).
4. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975. 63—66 бетле.

ОНТОГЪУЗУНЧУ ДЕРС

Дерсни темасы: Аппаланы Хасан. «Къара кюбюр».

Дерсни мураты: Уллу Октябрь социалист революциягъа дерн таулуланы джашаулары бла сабийлени шагърей этну.

Дерсде окъуу керекле: Иллюстрацияла, джазычуну портрети.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Соруюла:

Уллу Октябрь социалист революцияны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сабийле: Джарыкъ кюн туугъанды. Халкъгъа къууат салгъанды. Октябрь сокъурлагъа джол танытды. Октябрь тауланы джарытды. Октябрь бугъоуладан бошлады.

(Хар нарт сѣзню магъанасын ачыкъларгъа керекди).

Эски джашауну юсюнден а къаллай нарт сѣзле билесиз?

— Сабан сюрюрге джеринг джокъ,

Кириб джашаргъа юйюнг джокъ.

— Байгъа-бийге — сюрюу-сабан,

Джарлыгъа уа — къамчи-табан, д. а. к.

Бу нарт сѣзле, сабийле, бурунигу джашауну такъырлыгъын, къыйынлыгъын, эски заманда халкъны джегилиб, эзилиб, къыйынлыкъда джашагъанын кѣргюзедиле, хакъ ашагъанланы — байланы, бийлени, афендилени артыкълыкъ этиб тургъанларын, класс айрылыкъны ачыкълайдыла.

Уллу Октябрь революцияны юсюнден айтылгъан нарт сѣзле не затны ачыкълайдыла кюзгюдеча? (Нарт сѣзле къангада джазылыбдыла).

Октябрь революцияны халкъ кесини уллу насыбына санайды: бизни къралда джарлыланы, джалчыланы, ишчилени, кюнсюзлени, бютеу кеси къыйыны бла джашагъан халкъны кюннге чыгъаргъан уллу Октябрь революцияды. Ленин, Коммунист партия, Октябрь революция къарачай халкъгъа да толу эркинлик бергендиле, джарыкъ, насыб джашауну эшиклерин кергендиле, шохлукъгъа, къарнашлыкъгъа, тенгликге кенг джол ачхандыла.

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы. Бюгюн биз Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген романын окъурукъбуз. Романны бу кесегинде автор уруниган таулуланы Октябрь революциягъа дери къыйын джашауларын кѣргюзтеди. Байланы, бийлени, афендилени артыкълыкъларын, джалчылыкъны такъырлыгъын, кюнсюзлюгюн, мутхузлугъун.

2. Сѣзлюк иш: *аптик, ириагъач, муадзин, салах тартды, татран, кезлик, кенге байталча, кесамат, алымчы, балакъа, далата, д. а. к.*

3. Устаз кесгин окъуйду (сабийлени китаблары ачыкъдыла.)

4. Хар окъулгъан кесегин тинтеди.

а) сабийлеге да окъутады.

б) хапарын айтадыла.

II. Бегитиу.

Соруула бла ишлеу:

- а) суйген джерлерин окъуб хапарын айтадыла;
- б) хар кесегине ат атайдыла;
- в) план саладыла.

Этилген ишни тинтиу.

IV. Юйге иш. Окъуб хапарын айтыргъа, соруула-гъа толу джууабла бере билирге.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу. (Сабийле кеслери этген суратладыла).

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Джыйырманчы дерс. — Текст бла ишлеу (тил ёсдюрюу).

ДЖЫЙЫРМА БИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Аппаланы Хасан. «Зорлукъда» («Къара кюбюр» романдан).

Дерсни мураты: Джалчылыкъны такъырлыгъын, кюнсюзлюгюн, мутхузлугъун ачыкълау. Текст бла ишлерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Иллюстрацияла, грам-пластинка «Эски халкъ джырла».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кёз джетдириу.

1. Юйге не берилген эди?

2. Юйге берилген ишден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

1. Къаллай джашауну ачыкълайды Аппаланы Хасан романны ал башларында?

2. Ибрахимни джашауу къалай ётгенди? Ибрахимни сифатын ким ачыкълар?

3. Элни байлары не ючюн той этедиле?

4. Къанамат къаллай халили адамды?..

5. Къаллай тенгleshдириулени джазгъансыз тетрада-лада, ким окъур?

С а б и й л е:

— Гида балтача, киштикча;
Къаргъабурун, кенгке байталча;
Таш басхышча, юзгереча;
Салам кюлтеча, д. а. к.

II. Юй ишлерине багъа береди, оюм этеди устаз.

III. Джангы дерс.

1. Джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Кесгин окъуйду ал бетлерин.

3. Сабийлеге окъутады.

4. Окъулгъан кесекчиклени хапарын айтадыла (кеслерини сёзлери бла текстге джууукъ).

5. Аппаланы Хасан романы бу кесегине «Зорлукъда» деб нек атагъанды?

(Устаз толу джууабла излерге борчлуду. Сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.)

IV. Юйге иш: 1) Хапарын айтыргъа. 2) Къанаматны сыфаты — сочинение джазыу.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — соруулагъа толу джууабла береди. Токъалны нек аманлайдыла?

Къанаматха тенглерин къалъ тюбешдиле?

Къанаматха Бийнегер не хапар айтды?

Ибрахим Къанаматха не хапар айтды?

Къанамат дорбунда нек джашай эди?

Байдымат нек тутулгъанды?

Экинчи къауум — хапарны хар башына ат атайды, план салады.

Ючюнчю къауум — иллюстрацияла бла ишлейди. Хар иллюстрациягъа ат атаб, алагъа таяна сочинение джазады.

VI. Этилген ишни тинтиу, багъа бериу.

* * *

Джыйырма экинчи дерс — изложение.

ДЖЫЙЫРМА ЮЧЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: Аппаланы Хасан. «Эркинлик ючюн». («Къара кюбюр» романдан).

Дерсни мураты: Тюзлюк, тенглик, шохлукъ ючюн кюрешген адамланы сыфатлары бла шагърей этиу. Сабийлени текст бла ишлерге юретну.

Дерсде окъуу керекле: Иллюстрацияла, магнитофон.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кёз джетдириу (устаз парталагъа айла-

ныб этилген ишлеге кёз джетдиреди, 2 — 3 сочинениени окъутады, багъа береди).

II. Д жангы дерс.

Ким айтыр, роман деб неге айтадыла?

Романны магъанасы къалай ачыкъланады?

Сабийлени джууаблары: — Романны магъанасы аны геройларыны, аланы сыфатларыны юсю бла ачыкъланады.

Устаз: Аппаланы Хасан романда Къарачайда джашау талай джылны ичинде къалай баргъанын, бир-бирине байланган кёб тюрлю хапар бла суратлайды. Романда класс кюреш терен ачыкъланады. Класс кюрешде Къанамат, Семён, Темуркъа дегенча асыл геройла, халкъны джангы, джарыкъ джашаугъа чыгъарыр ючюн, кючлерин аямай кюрешедиле. Къыямыт, Биймырза, Мухаммат-Амин дегенча, осал халилиле халкъны джегиб, инджитиб туругъа излегендиле. Асыл геройланы хали шартлары да игиди, аманланы уа — аманды. Романда джыйырмагъа джууукъ герой барды. Аланы асламысыны сыфатларыны юсю бла ол къарачайлыланы XX ёмюрню аллында джашауларын толу, терен ачыкълагъанды.

Бюгюн биз «Къара кюбюр» романдан «Эркинлик ючюн» деген кесегин окъурукъбуз, иги эс бёлюгюз, бу темаланы бирине сочинение джазарыкъсыз юйде: «Къанамат — халкъны джагъы», «Тенглик ючюн кюрешде халкъланы шохлукълары», «Къара кюбюр» романда мен артыкъ да бек нени джаратама?»

1. Устаз романны «Эркинлик ючюн» деген кесегин окъуйду.

Сёзлюк иш бардырады: берданны къочхары, темир саба, хаух кийимле, бетджан, шынтагы, быкъы, стымлаб, ырхым, гурушха, пашот, д. а. к.

2. Сабийлеге кесгин окъутады, хар окъулгъан кесегин тинтедиле.

III. Энчи иш.

Биринчи къауум — суйген джерин окъуб хапарын айтады.

Экинчи къауум — тенглешидириулени табыб, тетрадарына джазады. (*Дарий кибик, тубаннга киргенча, уу джыланча, бёрюча, къулакъ юзюлгенча, саз топракъча, ёртенден къачханча, джюн машок атылгъанча, чибин ауча, чабар атча, джаралы айюча, бал чибинча, борсукъ тешикден къарагъанча, д. а. к.*)

Ючюнчю кѳауум — дорбундан чыкѳгѳан заманда ѳзенни сѳфатлагѳан джерни табыб окѳуйду (табигѳатны кѳалай сѳфатлайды, ариулугѳун кѳаллай сѳзле бла тенглешдиреди автор).

IV. Этилген ишлени тинтиу, багѳа бериу.

V. Ю й ге и ш: 1) Кесгин окѳуб, хапарын айтыргѳа.
2) Китабда берилген юч теманы бирине сочинение джаргѳа.

VI. *Соруула бла ишлеу.*

1. Байдыматны сѳфатын ким ачыкѳлар?

2. Кѳанаматны, Семѳнну, Бийнѳгерни, Ибрахимчикни халкѳ не ючюн сѳйгенди?

3. Семѳн Асташенко не иш бардыргѳанды Кѳарачайда?

4. Кѳанаматдан сора кишини эшитгенмисиз байлагѳа кѳаршчы кюрешген, халкѳны джашауу ючюн?

5. Бизни областда, элде Совет власть кѳурар ючюн кюрешген революционерледен, алчы адамладан кимлени билесиз, кимлени юсюнден эшитгенсиз?

6. Бу роман кѳаллай тил бла джазылгѳанды? д. а. к.

VII. Этилген ишлеге багѳа бериу, оюм алыу.

(Устаз хар этилген ишге багѳа бере, сабийлени джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди, билимлерин терен этерге хар не джаны бла да борчлуду).

Кѳобанланы Дагир

(1918)

Кѳобанланы Хаджи-Алийни джашы Дагир белгили кѳарачай джазычуланы бириди. Ол 1918 джыл Тѳбен Марада туугѳанды. Эл школну бошагѳандан сора Микоян-Шахарда педучилищеге кириб, аны 1937 джыл махтаулу бошаб, бир джылны Хусси-Кѳарданикде ал башланган школну тамадасы болуб ишлегенди.

1938 джылдан 1940 джылгѳа дери Москвада артиллерия училищеге окѳугѳанды. Ол джыллада Дагир литература, искусство бла терен шагѳрей болуб башлайды. КПСС-ни члениди.

Кѳобан улу белгили прозаиклени бириди, алай а ол литературагѳа эм алгѳа назмула бла кѳошулгѳанды. Аны биринчи назмулары 1957 джыл Фрунзеде чыкѳгѳан «Бирге джырлайыкѳ» деген репертуар джыйымдыкѳда басмалангѳандыла.

Анда басмаланган юч назму юч заманда джазыл-

гъандыла: «Батыр бол» деген назму 1941 джыл, «Суратчыгъа» 1955 джыл, «Таулу танго» 1956 джыл.

Бир назмусуна Дагир «Суратчыгъа» деб бош атамагъанды. Ол кеси суратчыды. «Таулу танго» белгили джырланы бириди.

1957 джыл Фрунзеде чыкыгъан къарачай поэтлени назмуларындан Къуралгъан «Таза джюрекден» деген джыйымдыкъ китабда Дагир «Ленин», «Батыр бол», «Суратчыгъа», «Школчум», «Бюгюн», «Бирликде тирилик», «Врачха», «Сабий тенгиме» деген назмуланы басмалагъанды. Джыйымдыкъ китабда Къобан улуну дагыда талай назмусу берилгенди.

Къобан улуну назмуларыны ичинде эм белгилелерини бири «Джашасын бизни партия» деген назмусуду.

Бир джазыучу китаб джазыб, башха джазыучу да ол китабны андан арысын джазгъаны дуня литературада аз болгъан затды. Эки джазыучу бир чыгъарманы бирден джазгъанлары уа кёб болгъанды, бусагъатда да болады, алай а ала бири башлаб, бири андан ары джазгъаны аз тюбейди.

Къобанланы Дагирни аты 1965 джыл окъуучулагъа артыкъ да белгили болгъанды. Ол джыл Дагирни «Таулада таууш» романы чыкыгъанды. Аппаланы Хасан «Къара кюбюр» романы ХХ ёмюрню ал джыллары бла бошайды. Дагирни романында баш геройланы асламысы «Къара кюбюрде» болгъан геройладыла. Ол себебден «Таулада таууш» «Къара кюбюрню» экинчи китабыча ангылашынады.

«Къара кюбюр» къарачай литературада эм белгили роман болгъанына сёз джокъду, ол себебден аллай романы экинчи китабын джазмакълыкъ джууаблы, кыйын болгъаны белгиледи. Дагир ол ишни тыйыншлы толтургъанды. «Таулада таууш» орус тилге кёчюрюлгенди («Голос в горах»).

Къобанланы Дагирни юч китаблы «Эки заман» деген романы Уллу Ата джурт къазауатны джылларында бютеу совет халкъ бла бирге къарачайлыланы джаугъа къаршчы кюрешгенлерин кёргюзтеди.

Дагир «Джыйырма сегиз джылны буз тюбюнде» деген илму-фантастика романын джазыб бошагъанды. Роман къарачай тилде илму-фантастика джанындан биринчи китаб боллукъду.

Къобан улу Крыловну, Чеховну, азербайджан поэт Сеид Задени талай затларын ана тилге кёчюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Таулада таууш. Черкесск, 1960.
2. Эки заман. (Биринчи китаб). Черкесск, 1964.
3. Эки заман. (Экинчи китаб). Черкесск, 1966.
4. Эки заман. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1968.
5. Голос в горах. Ставрополь, 1971.
6. Голос в горах. Черкесск, 1978. (Экинчи чыккыгъаны).

Дагирни творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. А. И. Караева. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, 1971.
3. «Ленинни байрагъы» газет. 4.04.78. Ортабайланы Римма. «Аны джыры— Ата Джурт».

ДЖЫЙЫРМА ТЕРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: Къобанланы Дагир. «Таулада таууш» романдан кесеги «Джалчыла бла Къандаур».

Дерсни мураты: 1. Джалчыланы мутхуз, адаргы джашауларын, байланы зорлукъларын ачыккълау.
2. Текст бла ишлерге юретну.

Дерсе окъуу керекле: Иллюстрацияла «Къандаур бла джалчылары» (сабийле кеслери этген). Карточкала, авторну сураты.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Соруула:*

1. Юйге не берилген эди?
2. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз? (Устаз юй ишлерине къарайды, сорады, тинтеди, багъа береди).

II. *Джангы дерс.*

Авторну эмда романны юсюнден устазны ушагъы.

- а) Роман деб неге айтадыла?
- б) Къарачай тилде джазылгъан къайсы романланы окъугъансыз?

Бюгюн биз Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» романындан «Джалчыла бла Къандаур» деген кесегин окъурукъбуз. Романны бу кесегинде джалчыланы мутхуз, адаргы джашауларын ачыккълайды автор.

Урунган халкъ сый табмагъанды, аны киши адам-
гъа санамагъанды. Байланы, бийлени бай этген урун-
ган халкъ болгъанлыкъгъа, бурун законну къолларын-
да тутханла, патчахны къуллукъчулары, тёречиле, элле-
де старшинала, мыртазакъла ётюрюк айтыргъа, хыйла-
лыкъ этерге, улху алыргъа, боюн кючге ёч болгъандыла.
Анга талай нарт сёз шагъатлыкъ этеди: «Бай джарлы-
ны танымаз», «Байны закону хурджунундады», д. а. к.

Урунган халкъ кёб къыйынлыкъ сынагъанды. Аны
джагъы болмагъанды, байны оноуу джарлыны джарыт-
магъанды, хаман абындыргъанлай баргъанды. «Дуня
мал — законну сапыны» деб тургъандыла. Бу джашау
кёбге бармагъанды. «Тюзню гырджыны тюзде къалмаз»
дегенлей, урунган халкъ кесини тюзлюгюн табады,
джангы джашаугъа чыгъады.

Вулкан чыгыб урду да
Тот бугъоуланы чачды;
Залимлени къууду да
Халкъгъа тенгликни ачды.

Октябрь революция къарачай халкъгъа толу эркин-
лик берди, джарыкъ, насыб, мелхум джашауну эшик-
лерин кенг керди, керти шохлукъгъа, тенгликге, къар-
нашлыкъгъа джол ачды. Аланы барысына бюгюнню
джашауубуз, джангы Конституцияны бегимлери ша-
гъатлыкъ этедиле.

«Джалчыла бла Къандаур» деген хапарда къаллай
джашауну ачыкълайды автор? Иги эс бёлюб тынгыла-
гъыз.

Иги окъугъан бир-эки сабийге кесгин окъутады.
(Устаз окъулгъанны сюзге, сёзлюк иш да бардыра, хар
кесегин тинтерге борчлуду).

III. Энци иш.

Биринчи къауум — 1) Нарт сёзлени излеб тетрадлада
джазаргъа бу башдан. 2) Нарт сёзлени магъаналарын
ачыкъларгъа.

Экинчи къауум — план салады хар кесегине: «Джа-
нгы джалчыла»; «Хакъ даулайдыла»; «Къарт Шаухал»,
д. а. к.

Ючюнчю къауум — тенгleshдирилени, белгилеулени
табыб тетрадлагъа джазады.

IV. Этилген ишге багъа берну, оюм алыу.

V. Юйге иш. «Таулада таууш» романдан юзюк-
чюк. Кесгин окъуб, планын салыб, планнга джууукъ
хапарын айтыргъа.

VI. *Соруула бла иш.*

1. Иллюстрацияла бла ишлеу (атла атау иллюстрациялагъа къараб).

2. Қъандаурну джалчылары къалай джашагъандыла?

3. Қъарачай элдеде класс кюреш къалай баргъанды?

4. Қъаллай нарт сёзле билесиз джалчылыкъны юсюнден?

«Джарлы кюню джалынчакъ»; «Джарлы байгъа азыкъ»; «Джарлыны оту жарыкъ джанмаз», д. а. к.

Бу нарт сёзле кимлени джашауларын ачыкълайдыла, къалай?

5. Байланы, бийлени юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

«Бий айтханнга мадар джокъ»; «Байгъа ийнанма, суугъа таянма», д. а. к.

Бу нарт сёзле не затха шагъатлыкъ этедиле? Дерсни бу халда бардырыгъа боллукъду.)

VII. *Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.*

Джыйырма бешинчи дерс — изложение: «Алгъын бла энди».

ДЖЫЙЫРМА АЛТЫНЧЫ ДЕРС

Дерсни темасы: Қъобанланы Дагир. «Къызыл байракъ» («Таулада таууш» романдан).

Дерсни мураты: кесгин окъутуу, текст бла ишлерге юретиу, магъанасын ангылатуу.

Дерсде окъуу керекле: Авторну портрети, карточкала, иллюстрацияла (сабийле кеслери этген).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Классха соруула.*

1. Юйге берилген дерсен сорлугъу болгъан?

2. Юйге не берилген эди?

3. Қъобанланы Дагирни творчествосундан несин окъугъансыз?

4. Бу роман не кёзюуде джазылгъанды? Аны юзюклерин сизге къаллай джашауну ачыкълайдыла?

5. Қъандаур джалчылагъа къаллай къыйынлыкъ джетдиргенди?

6. Ким окъур юй ишин?

II. *Джангы дерс.*

1. Устазны ушагъы:

а) Урунган таулуланы Октябрь революциягъа

дери кыйын джашауларыны юсюнден.

б) Романны тил байлыгыны юсюнден.

в) Россияда кеси кыйыны бла урунуб джашагъан халкълагъа насыб келтирген В. И. Ленинни юсюнден ушакъ. (Устаз бу ушакъгъа шагъатлыкъ этген талай нарт сёз келтиреди).

«Къара кюнню Ленин чачды, джарлылагъа насыб ачды». «Ленин — урунган халкъны ёкюлю, онгсузланы кёпюрю».

Устаз «Таулада таууш» романдан «Къызыл байракъ» деген юзюкню кесгин окъуйду.

Сёзлюк иш: джамчы, фаэтон, есаул, кёрдеуюк, праулен.

Сабийлеге энчи окъутады, суйген джерлерин айырыб сорады.

а) Айырыб сен бу эпизодну нек сайладынг?

б) Бу эпизодну баш герою кимди?

в) «Къызыл байракъ» деб нек аталгъанды юзюкге?

г) Къанамат къалай саламлашды джамагъат бла?

д) Къызыл байракъны ким такъды прауленни башына?

III Юйге иш: 1. Бу юзюкню планын салыб, хапарын айтыргъа. 2. Бек джаратхан джерлеринден туура сёзлю айтымладан 4 — 5 айтым джазаргъа.

IV. Энчи иш.

Карточка бла ишлеу.

Биринчи къауум — 1) Тенглешдириулени табыб, тетрадлагъа джазаргъа; тенглешдириуле деб неге айтадыла? 2) Мёлеханны сёзлерин табыгъыз.

Экинчи къауум — Хар кесегине ат атайдыла, хапарын айтадыла кеслерини сёзлери бла.

V. Эттилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Къоркъмазланы Кёккёз

(1900 — 1983)

Къоркъмазланы Мамушну джашы Кёккёз 1900 джыл Учкулан элинде кеси кыйыны бла джашагъан таулу юйдегиде туугъанды. Ол литературагъа кеч къошулгъанды — 1959 джыл, — алай болса да, къарачай литературагъа юлюш къошханды. Арт кёзюуде Кёккёз Къоркъмазлы деген псевдонимни алгъанды.

1923 джыл Кёккёз комсомолгъа член болады, Учку-

лан элде биринчи комсомол ячейканы къурайды, анга секретарь болады.

Къоркъмаз улуу 1923 джыл Учкулан округда жангы къуралгъан кооперациягъа кѣчюреди. 1926 джылда Учкулан округда ККОВ-ну (Комитет крестьянской взаимопомощи) президиумуну председатели болады. Кѣккѣз 1930 джылдан бери партияны члениди.

Уллу Ата джурт къазауатха дери Кѣккѣз Къарачай областда талай джууаблы иште ишлегенди: облсудда, облсовпрофда, партияны область комитетинде, педтехникумну директору, Учкулан райисполкомну джууаблы секретары болуб ишлегенди.

Окъуу-билим ѳсдююрюрге, халкъны ичинде джарыкълыкъ ишлени джайыугъа Кѣккѣзну уллу къыйыны киргенди. 1931 — 1933 джыллада Орджоникидзе шахарда пединститутну аспирантурасында окъугъанды.

Къоркъмаз улу, Уллу Ата джурт къазауатда болуб, совет джуртубузну немец фашистледен къоруулагъанды.

Аскер джылладан сора Къоркъмаз улу басмада ишлейди кѣбюсюне. 1957 джылдан 1960 джыл пенсиягъа чыкъгъынчы, Кѣккѣз Къарачай-Черкес область китаб басманы тамада редактору болуб ишлегенди.

Къоркъмаз улу талай китабны авторуду. Кеч джазыб тебресе да, ол чыгъармачылыкъ ишлеге къатышханлай келгенди.

1959 джыл аны фольклор чыгъармаланы тамалында джазылгъан «Адам хорлайды» деген поэмасы китаб болуб чыкыгъанды.

1970 джыл Кѣккѣзну «Горда бычакъ» романыны биринчи китабы, 1974 джыл экинчи китабы чыгъадыла. Романда нени юсюнден джазылады деген соруугъа Кѣккѣзну кесини сѣзлери бла джууаб этейик:

«Романны баш мураты Къарачайда революциягъа дери, мюлкую чачыла, аза тебреген чанкаланы, джангы чыгъа тебреген буржуазияны, кеси къыйыны бла джашагъанла бла не ючюн тик болгъанларын ачаргъа эди. Анга кѣре, аланы бир-бири бла келиширге кюрешгенлерин кѣргюзтюрге эди...».

«Горда бычакъны» ючюнчю китабы да джазылгъанды. Романда Уллу Ата джурт къазауатда совет аскерчилени джигитликлерини юсюнден джазылады.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адам хорлайды. Черкесск, 1959.

2. Горда бычакъ. (Биринчи китабы). Черкесск, 1970.
3. Горда бычакъ. (Экинчи китабы). Черкесск, 1974.

ДЖЫЙЫРМА ДЖЕТИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Къоркъмазланы Кёккёз. «Горда бычакъ» романдан кесеги («Бузоучу»).

Дерсни мураты: Кеси кыйыны бла джашагъан халкъны, джер иелеге, адамны хакъын ашаучулагъа къаршчы кюрешгенлени сыфатларын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: Гыбыт, гоппан, теке бёрк. Карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Жангы дерс.

1. Устазны авторну юсюнден, «Горда бычакъ» романны юсюнден ушагъы.

2. Сёзлюк иш: гырмык, артмакъла, гыбыт, гоппан, теке бёрк, таукечик, къабны чыкачыгъы, ашлау, нардыу, мууал, чакъма. (Хар сёзню магъанасын ачыкълайды.)

3. Устаз романдан юзюкню кесгин окъуйду. Бу юзюкге «Бузоучу» деб нек аталгъанды? (Сабийлени китابلары ачыкъды, сабийле соруугъа джууаб берир ючюн, эс ийиб тынгылайдыла.) Хар кесекчигин тинтедиле, ат атайдыла. Нарт сёзлеге эс бёледиле.

4. Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

II. Соруула:

1. Асланкирни джарлылыгъы не ишледен белгилиди?

2. Темирджан къайры баргъанды, не джумушланы тындыргъанды?

3. Темирджанны джашауу къалай болгъанды?

4. Шапа Темирджанны нек тюйген эди?

5. Тюйюлгенин киши эшитеди деб нек къоркъа эди Темирджан?

6. Джарлы джашчыкъны ким эркелете эди?

7. Темирджанны джашауу бла кесини джашауун ким тенгleshдирир?

8. Темирджанча гитче джашчыкъла бусагъатда не этедиле?

(Устаз оюм этеди, сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдире, сабийлеге кёб жангы зат билдиреди.)

III. Юйге иш. 1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2. «Текени» чам сёзлерине юрениб келигиз.

IV. Энци иш.

Биринчи кѡауум — «Текени» чам сѡзлерин табыб, тетрадлагѡа джазадыла.

«Хай сатдыгѡымла, мен сизни Уллу Кѡарачайдан «джерни этегине» джукѡларгѡа алыбмы келгенме?»

«Атчым, кѡайдады мени «джибек» учлу кѡамчим, мен быланы мизамгѡа джыяйым».

Экинчи кѡауум — хапарчыкѡ джазады. («Темирджаны кѡлюне не келеди?»).

Ючюнчю кѡауум — Карточкала бла ишлейди.

1. Бичен ишлеуню, малчылыкѡны, урунууну юсюнден кѡаллай нарт сѡзле, назмула, джырла билесиз? («Чалкѡы чалсанг, чыкѡ кебгинчи чал»; «Башчы аман болса, джыйын ишин тындырмаз»; «Иги урлукѡдан — иги битим»; «Кюнню ийсенг, джыл асхарса»; «Иги малчыны сюрюую семиз болур»; «Иги кѡойчуну тѡрт кѡзю болур»; «Иги сюрюучю сюрюуюн эртде джаяр»; «Иш джашауну тутуругѡуду»; «Ишлеген — насыбны башы».

Сабийле талай назму, джыр айтыргѡа боллукѡдула бу темалагѡа.)

V. Этилген ишге багѡа бериу, оюм алыу.

ДЖЫЙЫРМА СЕГИЗИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Кѡоркѡмазланы Кѡккѡз. «Джылкѡычы джашчыкѡ» («Горда бычакѡ» романдан).

Дерсни мураты: Патчахлыкѡны заманында халкѡны джашауун ачыкѡлау, сабийлени тил байлыкѡларын ѡсдюрюу.

Дерсде окѡуу керекле: Карточкала, нарт сѡзле болгѡан альбом.

Дерсни барыуу — ушакѡ халда.

1. *Классха соруула.*

1. Кѡоркѡмазланы Кѡккѡз кѡайда, кѡачан туугѡанды?

2. «Горда бычакѡ» романы окѡугѡанмысыз? (Окѡугѡанла чыгѡадыла).

3. Кимни юсюнден джазылгѡанды роман?

4. Асланкирни сыфатын ким айтыр?

5. Темирджан кимди?

6. Смаил кѡаллай адамды?

7. Кѡаллай нарт сѡзле билесиз халкѡны кѡыйынын ашагѡанланы юсюнден? (Устаз толу джууабла излерге борчлуду, ала джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагы. Патчахлыкны заманында урунган халкны мутхуз джашаууну юсюнден.

2. Текстни кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады устаз (сабийлени китабчыклары ачыкды).

3. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырады.

III. Соруула:

1. Къалайын джаратдыгъыз, нек?

2. Темирджан джалчы болургъа нек излейди?

3. Темирджанны ишлерге суйгенин, ётгюрлюгюн танытхан тизгинлени ким табар?

4. Смаил Темирджанны нек махтаиды?

(Устаз толу джууабла излерге, джетишдирмеген джёрлерин джетишдйррге борчлуду).

IV. Юйге иш. 1) Джарашдырыб хапар айтыргъа.

2) «Темирджан джалчы нек болгъанды?» деген темагъа сочинениечик джазаргъа.

Текст бла ишлеу. Тенгleshдириулени табыу. Нарт сёзлени табыб тетрадлада джазыу, магъанасын айырыу.

Хар кесекчигине ат атаргъа:

«Темирджанны оноуу»; «Асланкир бла Къундузну ушакълары»; «Смаилны суйген байталы»; «Эмилик бла Темирджан»; «Смаил Темирджанны махтаиды».

Джолоучула бла Смаилны ушакъларын табыу.

V. Оюм этиу.

* * *

Джыйырма тогъузунчу дерс — сурат бла ишлеу:
«Джангы джыл».

Акъбайланы Исмаил

(1877 — 1938)

Акъбайланы Якъубну джашы Исмаил, белгили про-светитель, къарачай литератураны ал башлагъанланы бириди. Халкны ичинде джарыкълыкъ ишлени джайыуда уллу кыйыны барды.

Исмаил 1877 джыл Огъары Тебердиде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. V классны хрестоматиясында Исмаил 1874 джыл туугъанды деб джазылгъан джангылычды.

Элде ал башланган школну бошагъандан сора, аны атасы афендиликге окъутургъа деб оноу этеди, улуу афендиледен окъусун деб, Басханнга иеди. Ол заманлада Басханда афендиликге Къарачайдан барыб талай джаш окъугъанды.

Акъбай улу Огъары Тебердиге къайтыб келгенден сора, аны элде раис (баш) афенди этедиле, алай а башха афендиле, хаджиле бла аны иннети бир болмайды. Исмаил кёкге сагъыш этмей, джерде адамлагъа сагъыш этгенди, ахыратха сагъыш этмей, дунягъа къайгъыргъанды. Ол, бай къауумну джакъламай, тюзлюкню, кеси къыйыны бла джашагъанланы джакълагъанды. Ары дери афендиле кеслерине табын айтыб, гыл тюшюрюб тургъанларын ачыкълагъанды.

Эркиши, тиширыу да окъургъа керекдиле, дунядан хапарлы болургъа керекдиле деб, Исмаил анга мадар излей тебрейди. 1914 джыл, афендиликни къоюб, халкъгъа билим джайыу ишни башлайды, амма, харифлери да болмагъан халкъгъа билим джайыб тебремеклик тынч иш тюлдю. Исмаил араб алфавитде къарачай тилден харифле (киتاب) хазырлаб тебрейди.

Кесини къарангы халкъына биринчи кере китаб джарашдырыр иннетде айланган адамны аты унутулмазгъа керекди. Китабны атына Исмаил «Ана тили» деб атагъанды. Къарачай тилде биринчи кере китаб джазгъан Акъбайланы Исмаилды, къарачай тилде джазылгъан китабны атына эм алгъа «Ана тили» деб атагъан да Акъбайланы Исмаилды.

Исмаилны «Ана тили» деген китабы 1916 джыл Тифлисте чыкъгъанды.

Октябрь революциядан сора Исмаил джангы джашаугъа къууаныб тюбейди, джазма тил бла литература ны башлар иннетде болады. Баталпашинскеде типографияны къурауда да Исмаилны къыйыны барды. 1924 джылдан башлаб ол Баталпашинскеде, Нарсанада, Микоян-Шахарда типографиялада, басмада, «Таулу джашау» газетни редакциясында ишлейди.

1923 джыл ол къарачай тилде «Харифле» китабны (букварь) чыгъарады. Биринчи тылмач китабны чыгъаргъан да Акъбайланы Исмаилды. Ол 1926 джыл «Орус тилден къарачайчагъа тылмач китабы» деген китабны чыгъаргъанды.

Акъбайланы Исмаилны талай назмусу болгъанды, алай а ала толусу бла сакъланмагъандыла. Бусагъатда

аны бизге белгили «Нёгерлик», «Оракъ бла чёгюч», «Сакъла, кесме», «Сохтачыкъны джыры» деген назмулары бла И. А. Крыловдан кёчюрген «Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ» деген баснядыла. Алай а бу чыгъармала бирери бирер уллу джолну ал атламыча, алай кёрюнедиле.

«Нёгерлик» деген назмуда энчилик джашаудан ара мюлкге урунуугъа чакъырады. «Оракъ бла чёгюч» деген назму бизни къралда ишчи бла элли, бир иннетде болуб, социалист джамагъат ишлеуню юсюнден джазады, аны бла бирча джерни иеси оракъ бла чёгючню джюрютгенле, кеси кыйыны бла урунуб джашагъанла болургъа керекдиле, тюрлю-тюрлю миллетле кърнашлыкъда джашаргъа керекдиле деб, Исмаил ол джолну кёргюзтеди. «Сохтачыкъны джыры» школ джашауну юсюнденди.

«Сакъла, кесме» деген назмусунда уа табигъатны сакълаугъа артыкъсыз да бу арт джыллада бек уллу магъана бериледи. СССР-ни джангы Конституциясыны 67-чи статьясында хар совет адам табигъатны сакъларгъа борчлу болгъаны джазылады. Назму экинчи классда окъулады.

«Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ» Биджиланы Асхатны китабында да барды, алай болса да, джангылыч кетгенди, аны кёчюрген Исмаилды. Сегизинчи классха окъуу китабда да алай кетгенди. 1960 джыл чыкыгъан «Басняла» деген китабда да алайды

Биджиланы Асхат

(1900 — 1958)

Биджиланы Басиятны джашы Асхат 1900 джыл Учкуланда туугъанды. Эл школда, Майкопда окъугъанды. 1928 джыл Москвада университетни медицина факультетин айырмагъа бошагъанды, андан сора Москвада ишлегенди. 1934 джыл Микоян-Шахарда больницыны баш врачы, хирургия бёлюмюню тамадасы болуб ишлегенди.

Биринчи классда Асхатны «Билчи, къайсы заманды», экинчи классда — «Джаз» ючюнчю классда — «Къумурсхала», «Къач», тёртюнчю классда «Ана тил» деген чыгъармаларын окъуйдула. Кёчюргенлеринден да «Тюлюкю бла къаргъа» деген басняны.

Асхат гитчеликден огъуна литературагъа эс бѣлюб тебрегенди. Биринчи назмусун ол он джылда джазгъанды. 1921 джыл Асхат «Плачет лес» деб орус тилде назму джазады. 1926 джыл «Билим» деб экинчи классха окъуу китаб чыгъарады, 1928 джылда уа уллулагъа окъургъа «Малчы» деб китаб джазады, 1930 джыл дагъыда уллулагъа окъургъа «Джангы джашау» деген китабын басмалайды. Ол китабла Асхатны кесини эмда башхаланы тюрю-тюрю назмуларындан, хапарларындан къуралгъандыла.

Биджиланы Асхат къарачай халкъны белгили адамларыны бириди. Литературагъа аны уллу къыйыны киргенди. Ол кеси джазгъан назмуладан сора да Пушкинни, Лермонтовну, Максим Горькийни талай затларын ана тилге кѣчюргенди. Пушкинни «Капитанны къызчыгъы» деген повестин, «Белкинни повестлерин», Лермонтовну «Ибилис» («Демон») деген поэмасыны джартысын, М. Горькийни «Боранбилгич» («Песня о Буревестнике»), «Илячинни джыры» («Песня о Соколе») деген чыгъармаларын, Крыловну «Тюлкю бла къаргъа» деген баснясын.

Асхат сѣзню сѣз бла кѣчюрюб къоймай, магъананы магъана бла, оюмну оюм бла, сезимни сезим бла кѣчюреди. Керекли джерде затны ауушдуруб джазгъаны да болады. Сѣз ючюн, ол «Тюлкю бла Къаргъа» деген басняда бышлакъны орнуна этни джазады.

Излей кетиб бир къаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб аузуна,
Бир терекге къонганды.

Асхатны табигъатха аталгъан «Къыш», «Боран» дегенча дагъыда сабийлеге аталгъан назмулары бардыла. Алай болса да аны кеси джазгъан назмуларыны ичинде эм белгили «Ана тил» деген назмусуду. Назму биринчи кере 1925 джыл 20 октябрда «Таулу джашау» газетде басмаланганды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Билим. 1926.
2. Малчы. 1928.
3. Джангы джашау. 1930.
4. Сайланганлары. Черкесск 1963. (Ал сѣзню Хубийланы Осман джазгъанды).

Асхатны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.
4. Айран. (Джыйымдыкъ китаб). Черкесск, 1965. (Ортабайланы Римма «Биджиланы Асхат»).

Маммеланы Ибрагим

(1919)

Маммеланы Шакъманны джашы Ибрагим 1919 джыл Къабарты-Малкъар АССР-ни Басхан районунда Кёнде-лен элде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора, Москвада театр студиягъа кириб, аны 1939 джыл бошаб, Нальчикде ишлеб башлагъанлай, аскер къуллукъгъа чакъырылгъанды.

Мамме улу Ата джурт къазауатны ал кюнюнден Хорламны кюнюне дерн, уллу джигитликле эте, фашизмге къаршчы тургъанды. 1946 джыл аскер къуллукъдан къайтыб, школда устаз болуб ишлегенди.

Ибрагим 1957 джылдан башлаб, «Коммунизмге джол» газетни культура бёлюмюню тамадасы болуб ишлей туруб, 1958 джыл малкъар театргъа кёчеди.

Джазыб Ибрагим 1937 джыл башлагъанды, 1939 джыл СССР-ни Джазычуларыны союзуна член болгъанды.

Ибрагим назмула, хапарла, очеркле, повестле, пьесала джазады.

Аны пьесалары бла салыннган спектаклле малкъар, къарачай, къумукъ элдеде кёргозтюлгендиле. Сабийлеге аталгъан да «Юзmezде» (назмула), «Ана кёлю балада» (хапарла) дегенча китаблары чыкыгъандыла.

«Санга саугъам» деген китабында назмуладан сора да «Батыр чычхан», «Къаргъадан къуш болмаз», «Джалгъан шохлукъ», «Галош бла чурукъ» дегенча басныла басмаланнгандыла.

Ибрагимни Къарачайгъа аталгъан талай назмусу барды. «Къарачай шахарда» деген назмусуну бир кесги:

Кириш къя башында сюелеме,
Тюбюнде уа — гитче, джарыкъ шахарчыкъ.
Мындан къараб къар таулары кереме.
Тегерек бары керюнеди ачыкъ.

Онг джанымда эмилик Къобан къайнайды,
Ташны ташха ура, къяны джалай.
Сол джанымда уа Теберди суу агъад,
Чырпы басхан ташлы джагъаны джалай.

Сора, эски шохла танышханча,
Энишгеракъда барыб къучакълашалла:
Къарачайны халкъы алгъа баргъанча,
Ала да биригиб таукел баралла.

Ибрагимни творчествосунда халкълары къарнаш шохлугъу, совет патриотизм, джигер урунуу, ишленмеклик, адамлыкъ биринчи орундадыла. Аны талай назму-су, макъам салыныб, джыр болуб джырланады.

* * *

Бешинчи классда окъургъа Акъбайлары Исманлы «Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ», Биджиланы Асхатны «Ийнечик», «Басхыч», Маммеланы Ибрагимни «Тегерек бла таш» деген баснялары, сора «Борсукъ бла бёрю» деген халкъ басня берилгендиле.

Къарачай, малкъар литературада басня жанр алай кёб джюрюмейди. 1960 джыл И. А. Крыловну баснялары ана тилге кёчюрюлюб чыкъгъандыла. Аладан алтысын Салпагъарлары Идрис, алтысын Эбзеланы Азрет, тёртюсюн Чотчаланы Магомет, экисин Байкъулланы Даут, бирин Биджиланы Асхат кёчюргендиле.

Алийланы Умар Б. «Къаргъа бла кылыч» деген басняны басмалагъанды. Къобанлары Дагир «Булут бла тенгиз», «Къобан бла Худес» деген баснялары джазгъанды, Крыловдан «Тилчи бла джылан» деген баснясын кёчюргенди.

Сан-сан басняла поэтлени чыгъармаларында тубейдиле, алай а бусагъатда къарачай тилде баснялары аслам джазгъан Байрамукъланы Умарды. Ол «Хаух тери», «Къара суу бла Къулакъ суу», «Къашха улу Акъбурун», «Парий бла Маске», «Джигит эсенг, ийнандыр», «Киштик бла Джёрме», «Сюзюу», «Каска бла Къумурсха», «Къаура бла Кырдык», «Голчуаякъ», «Гыбы бла тюгаякъ чибин», «Маскени анты», «Булбул бла Гугурукъ», «Талгъыр макъа», «Къууушхан», «Ат бла Эшек».

ОТУЗУНЧУ ДЕРС

Дерсни темасы: Акъбайланы Исмаилны «Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ»; Биджиланы Асхатны «Ийнечик», «Басхыч», Маммеланы Ибрагимни «Терек бла таш» деген баснялары.

Дерсни мураты: Башха затланы юсю бла адамланы халилерин, кылыкъларын айгъакълагъан басняланы баш магъаналары бла шагърей этну. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: авторланы суратлары, нарт сёзле джазылгъан альбом.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторланы юсюнден, аланы творчестволарыны юсюнден.

2. Басняланы баш магъаналарыны юсюнден.

а) Басня деб неге айтадыла?

б) Басняла джашауда неге тюшюндюредиле?

3. Устаз Акъбайланы Исмаилны «Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ» деген баснясын кесгин окъуйду.

а) Бу басняда кимлени айгъакълайды автор?

б) Былада не зат джетишмейди?

в) Была бирикселе, муратларына джетерикмидиле?

г) Къаллай нарт сёзле билесиз бирикмекликни, шохлукъну юсюнден?

«Бирлик болса, кюч да болур», «Бирлик кюч арымаз», «Бирлик болмагъан джерде насыб болмаз», «Шохлукъ къаланы зорлукъ кюч оялмаз», д. а. к.

4. Устаз сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырады.

а) Шохлукъ, биригну неге керекди?

б) Сиз бир-биригиз бла къалай турасыз?

в) Басняны баш магъанасы неди?

(Устаз толу джууаб излерге борчлуду.)

5. Кесгин окъуйду устаз «Ийнечик», «Басхыч» деген басняны.

Басняланы баш магъаналарын ким ачыкълар?

(Устазны болушлугъу бла сабийле, кеслерини сёзлери бла, басняны баш магъанасын ачыкълайдыла).

6. Устаз кесгин окъуйду Маммеланы Ибрагимни «Терек бла таш» деген баснясын. Сёзлюк иш бардырады (ауана, лыхтын).

7. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслери ангылагъанча, хапарын айтдырады баснядан.

а) Басняны баш магъанасы неди?

б) Ташны къаллай адам бла тенгleshдирирге бол-
лукъду?

в) Терекни уа?

(Устаз толу джууабла излейди, сабийле джетншдир-
меген джерлерин джетншдиреди).

III. Ю йге иш. Хар ким сюйген баснясын азбар
этерге.

IV. Энци иш.

Биринчи къауум — Басняланы бирин азбар этеди.
Экинчи къауум — Карточкала бла ишлейдиле: 1) Бас-
ня деб неге айтадыла? 2) Басняла неге юретедиле?
3) «Ийнечик» бла «Басхычны» сёзлерин айырыб джа-
зыгъыз.

Ючюнчю къауум — Текст бла ишлейдиле: 1) 151 бет-
де соруулагъа толу джууабла береди. 2) Авторну
сёзлерин айырыб окъуйдула.

V. Хар этилген ишге багъа беруу, оюм алыу.

В. И. ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН

Бешинчи классны хрестоматиясында Ленинни юсюн-
ден юч чыгъарма бериледи. Бири, Мечиланы Қазимни
«Ленин» деген назмусу, экинчи Хубийланы Османни
«Ленинни джыры» деген назмусу, ючюнчю да Лайпан-
ланы Рашидни «Ленинни портрети» деген очерки.

Юч чыгъармагъа да эки сагъат бериледи. Юч чы-
гъарма юч жанргъа киредиле. Қазим джазгъан назмуду.
Осман джазгъан джыр болуб джырланады, Рашид
джазгъан очеркди, кеси да тыш къраллада Ленинни
ишине къаллай магъана берилгенини юсюнден джазы-
лады. Ленинни юсюнден къарачай-малкъар литерату-
рада бек кёб назму джазылгъанды. 1924 джыл Ленин
ёлгенден сора къарачай-малкъар тилде юч назму джа-
зылгъанды. Бирин Боташланы Абидат джазгъанды,
экинчинин Мечиланы Қазим, ючюнчю назмуну Шахмур-
заланы Саид.

Андан бери къарачай, малкъар поэтледе Ленинни
юсюнден назму джазмагъан джокъду. 1960 джыл Наль-
чикде Ленин туугъанлы 90-джыллыгъына аталыб «Ле-
нин биргебизгеди» деген назму китаб чыкыгъанды.
Анда Ленинни юсюнден 27 поэтни назмулары басмалан-

нгандыла. Аладан 4-сю къарачай (Ертенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат), къалгъанлары малкъарлыладыла.

Мечиланы Казим

(1859 — 1945)

Малкъар литератураны тамалын салгъан Мечиланы Беккини джашы Казим 1859 джыл Малкъарда Шыкы деген элде туугъанды.

Казим анасындан асхакъ туугъанды, ол себебден атасы, башха ишге джарарыкъ болмаз деб, аны темирчиликке юретеди. Артдан Казим элде айтылыб тургъан темирчи болады. Гюрбеджиге келген заманда хар ким джарлылыгъын айта, Казим элли къайгъысын, джюрек джарасын артыкъ да иги биледи.

XX ёмюрню ал джылларында Казим юч кере Мекка шахаргъа барады. Аны ары баргъаныны баш сылтауу, къабагъа барыб, хаджи болайым деген акъыл тюл эди, башха халкъланы джашауларын сынайым, къбадан халкъгъа себеб бар эсе, билейим, деген акъыл эди.

Казим андан къайтхандан сора, башха къраллада да, Мекканы кесинде да бир адам бир адамны кыйынын ашагъаныны юсюнден, къайда да тюзлюк, тенглик болмагъаныны юсюнден, муслиман дин арабладан чыкъса да, араблыны кёзлери бушуудан толу болгъаныны юсюнден джазгъанды.

Казим кюн чыкъгъан джанында джашагъан бурунгу поэтлени сейирлик чыгъармалары бла шагърей болады, араб, фарс тиллеге юренеди. Ол 1980 джыл назму джазыб башлагъанды, 1939 джыл СССРни Джазычуларыны Союзуна член болгъанды. Казим 1945 джыл ёлгенди.

Казим нени юсюнден джазады деген соруугъа бир сёз бла джууаб этмеклик кыйынды, алай болса да халкъны джарсыуу Казимни джарсыуу болады, халкъны эркинлик, тенглик джашаугъа таралмакълыгы Казимни таралмакълыгы болгъанды, Октябрь революциядан сора джангы насыб джашаугъа къууанчы Казимни къууанчы болгъанды.

Аны «Ленин», «Иги сёз», «Ишлеген», «Солтан-Хамит» деген назмулары, «Джаралы джугъутур», «Буджигит» деген поэмалары хар таулу юйде дегенча белгилидиле.

Лайпанланы Рашид

(1937)

Лайпанланы Сеит-Батдалны джашы Рашид 1937 джыл Акъ Къалада туугъанды. 1955 джыл орта школну бошагъанды, андан сора эки джылны колхозда ишле-генди.

1957 джыл, Къарачай-Черкес пединститут ачылгъа-нында, Рашид аны филология факультетине киреди, 1962 джыл айырмагъа бошайды. Рашид институтда окъугъан заманда огъуна журналистикагъа фахмусу болгъаны белгили эди. Институтну бошагъанлай, аны «Ленинни байрагъы» газетге джууаблы секретарь этиб недиле.

1965 — 1967 джыллада КПСС-ни Ара Комитетиндеги Баш партия школну (Высшая партийная школа при ЦК КПСС) журналистика факультетинде окъуйду, аны айырмагъа бошайды.

1967 — 1976 джыллада Лайпан улу «Ленинни байра-гъы» газетде редакторну заместители болуб ишлегенди, андан бери Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бѐлюмюню директоруду.

1966 джылдан бери Рашид КПСС-ни члениди, 1969 джылдан СССР-ни Журналистлерини союзуну члениди.

Лайпанланы Рашид эртдеден огъуна очеркле, хапар-ла, литературадан статьяла джазады. Ала кѐзюу-кѐзюуюу бла «Ленинни байрагъы» газетде басмаланадыла. Аны тышында да Рашид къарачай литературадан, областда джарыкълыкъ ишленни юсюнден Москвада Европаны халкъларыны тиллеринде чыкъгъан «Московские ново-сти» газетде талай статья басмалагъанды.

Джыйымдыкъ китаблада Рашидни талай заты бас-маланганды, кесини энчи да «Къачхы чегет» (сабий-леге), «Джолоучулукъда» деген китаблары чыкъгъан-дыла.

Экинчи классда Лайпанланы Рашидни «Къачхы че-гет», «Таулан», «Чынар чана», «Душман къутулмады», «Галстук болушду», «Чегетде киштик» деген хапарлары окъуладыла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Къачхы чегет. Черкесск, 1969.
2. Джолоучулукъда. Черкесск, 1973.

1. Огъурлу танг. Черкесск, 1969.
2. Мийикге. Черкесск, 1974.
3. Заманны ауазы. Черкесск, 1975.

Хубийланы Осман
(1918)

Хубийланы Ахияны джашы Осман 1918 джыл Огъары Тебердиде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. Осман назмула, поэмала, очеркле, хапарла, повестле, романла джазады. 1938 джылдан бери СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члениди, 1956 джыл КПСС-ге членнге киргенди.

1936 — 1939 джыллада «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлегенди. Орусланы Аминат «Къызыл Къарачайны» редакциясында деген назмусунда Османны юсюнден былай джазады:

Кюрешеди сюрмелеб
Джазгъанларын Осман да.
Кыйынд аны ёчешиб,
Тил байлыкъ бла озгъан да.

1939 — 1941 джыллада Совет Аскерде къуллукъ этгенди, Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнюнден башлаб немец фашистлеге къаршчы къазауат этгенди, ауур джаралы да болгъанды.

1944 — 1956 джыллада школда орус тил бла литературадан устаз, завуч болуб ишлегенди. Андан бери «Ленинни байрагы» газетни бёлюмюню тамадасы, областны джазыучуларыны организациясында консультант, радиокомитетни баш редактору болуб ишлегенди. Арт джыллада джазыучуланы область организациясыны джууаблы секретарыды.

Аны биринчи назму китабы «Комсомол джырла» 1936 джыл чыкгъанды. Отузунчу джыллада Османны «Абрек» деген повести «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде басмаланганды. Повестде граждан къазауатны заманында къарачайлыланы джашауларында джазылады. Повестни баш герою кеси кыйыны бла джашагъан тюз иннетли Азретди.

Осман аскерде къуллукъ этген заманда да назму, хапар джазгъанлай турганды. «Къанлы кюнде къана-

тым» деген назму 1940 джыл джазылгъанды, ол джыл огъуна басмаланганды.

1957 джыл орус тилде аны «Время» деген назму китабы чыкыгъанды. Османны творчествосунда эм уллу орун алгъан аны «Аманат» деген юч китаблы романыды. «Аманатны» биринчи китабы 1959 джыл басмаланганды, экинчи китабы — 1961 джыл, ючюнчю китабы да — 1965 джыл.

Романны ал эки китабында къазауат джылланы юсюнден джазылады, ючюнчю китабда уа къазауатдан сора джашау суратланады.

1963 джыл Османны «Ант» деген назму китабы чыгъады. Бу китабха 30-чу джылланы аягъында джазгъан назмулары да киргендиле. Китаб талай бѐлюмден къуралгъанды: «Сюйюмлю джуртум», «Къанлы кюнде къанатым», «Джашлыкъ джашнайды», «Кемликге тѐзме», «Танг атды», «Ленинни джыры», «Биргенгебиз, партия», «Заман», «Сюйген джуртумда» дегенча белгили назмулары биринчи бѐлюмде басмалангандыла.

1966 джыл Хубийланы Осман «Адамла» деген повестин джазгъанды. Анда къазауатны къыйынлыгъындан атасын-анасын тас этген сабийни джазыуу, джашауу толу кѐрюнеди.

1968 джыл джазыучуну назмуладан, поэмадан, халпарладан къуралгъан «Мурат» деген китабы чыгъады. 1967 джыл Осман Сирияда, Ливанда болгъанды. Ол кърааланы юсюнден джазгъан назмулары «Араб джоллада» деген бѐлюмге киргендиле. Аны «Блей» поэмасы Сирияда Блей деген къарачай элни аты бла аталгъанды.

Сирияда урунган халкъны инджнуюн кѐрюб, автор инджийди. Поэмасын былай бошайды:

Джукълатмайды хапарынг мени,
Джюрегим мыдыхча кюйгенлей...
Къалай къюб кеталдым сени,
Къум тюзледе ахсынган Блей.

1969 джыл Османны «Джукъусуз кечеле» деген романы чыкыгъанды. Китабда баш орунну устазланы ишлери алады.

Къазауатны ууу, къыйынлыгъы Хубий улуну къозгъагъанлай, сагъышландыргъанлай турадыла. 1971 джыл аны къазауат темагъа джазылгъан «Дерт» деген повести чыгъады.

Джыл-джылдан Османны тематикасы кенгергенден

кенгере барады. 1974 джыл чыккыган назмула бла хапарладан кыуралган «Джылла» деген китабында «Адлер», «Тбилиси», «Баку» дегенча назмулары басмалангандыла.

1971 джыл Осман Турцияны талай шахарында болганды. Анда кёрген затларыны юсюнден статьялары, хапарлары бу китабда берилгендиле.

«Тууган джерим» деген назму китабына Хубий улуну арт джыллада джазган назмулары киредиле.

Осман орус, украин, башха тилледен талай назму, хапар кечюргенди. Сёз ючюн, Пушкинден, Шевченкодан, Хетагуров Костадан, Чеховдан, Маяковскийден, Дмитрий Гулиядан, Шинкубадан, Машбашдан, Гадагатльдан, Шогенцукь улу Адамдан, Кешокь улу Алмден. Костаны «Джугьутурлагъа уугъа барыу» деген хапары, Осман кечюрюб, энчи китаб болуб чыккыганды.

Османны «Келинни бедиши» деген пьесасы эскичирик адетлеге кяршчы джазылганды. Пьеса «Танг джарыкь» деген джыйымдыкь китабда басмаланганды.

Хубий улуну табигъатха аталган кёб назмусу барды, алай а табигъатха ол энчи кырамайды, аны чыгармаларында табигъат бла адамны джашаууна бирден кыралалды. Табигъат адамланы джюреклерин игликге, ашхылыккыгъа учундурады. Ол назмуланы бир кыаууму: «Азгек», «Сёлешедиле таула», «Черек суу», «Кыобанны джыры», «Теберди», «Муху Башы».

Османны талай заты орус тилге кечюрюлюб, газетледе, альманахлада, журналлада чыгъа тургандыла. Энчи китаб болуб да «Время» деген назму китабы бла «Люди» деген повести басмалангандыла.

Автору Осман болган джырла аз тюлдюле: «Ленинни джыры», «Заман», «Сюрюучюню джыры», «Джолла», «Кыайсыбызгъа юлешгин», «Эгечле» — бютеу да 40-дан атлайдыла. Османны сёзлерине Кычхарланы Марат «Хорлам кантата» бла «Той сюнта» джазганды.

Литературада джетишимлери ючюн Осман «Хурмет белгиси», «Халкъланы шохлугу» орденле бла саугъаланганды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Комсомол джырла. Нарсана, 1936.
2. Аманат. (Биринчи китаб). Черкесск, 1959.
3. Аманат. (Экинчи китаб). Черкесск, 1961.

4. Аманат. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1965.
5. Ант. Черкесск, 1963.
6. Адамла. Черкесск, 1966.
7. Мурат. Черкесск, 1968.
8. Джукъусуз кечеле. Черкесск, 1969.
9. Дерг. Черкесск, 1971.
10. Джылла. Черкесск, 1974.
11. Туугъан джерим. Черкесск, 1976.
12. Сёлешедиле таула. Черкесск, 1978.
13. Время. Черкесск, 1977.
14. Люди. Москва, 1974.

Османны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Қараева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. Писатели Қарачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.
3. А. И. Қараева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Писатели Қарачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
5. Н. Кагиева. Судьба страны — судьба твоя. Черкесск, 1973.
6. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.
7. Сыны обновленных гор. Черкесск, 1974.

ОТУЗ БИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Хубийланы Осман. «Ленинни джыры».

Дерсни мураты: Ленинизмни бютеу дунияда революцион кьозгъалыугъа терен магъанасы болгъанын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Ленинни джыры». Альбомла «Уллу Ленинни юсюнден сабийле джазадыла, джыядыла», карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Юй ишге кёз джетдиреди устаз.

1. Қим айтыр, юйге не берилген эди?
2. Юйге берилген дерсен сорлуғъу, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

3. Акъбайланы Исмаилны творчествосундан нени окъугъансыз?

4. Биджиланы Асхатны несин окъугъансыз?

5. Маммеланы Ибрагим «Терек бла таш» деген баснясында къаллай адамны айгъакълайды? (Устаз толугъа)

джуабла излерге борчулуду. Сабийле толтурмагъан, джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

II. Устаз юй ишге багъа береди, оюм этеди.

III. Джангы дерс.

Ким айтыр, Уллу Октябрь революциягъа дери урунган халкъ къалай джашагъанды?

Сабийлени джуаблары: Уллу Октябрь революциягъа дери урунган халкъ баш эркинлик табмагъанды. Урунуб, тёрт санын туюуб кюрешгенликге, ол къыйынын табмагъанды. Унукъгъанлай, ёмюрюн джалда ашыргъанды. Кенг дуния анга тар болгъанды, д. а. к.

Уллу Октябрь революциягъа дери джашау урунган халкъны неге юретгенди?

Сабийлени джуаблары — Бурунгу джашауну такъырлыгъы, къыйынлыгъы урунган халкъны биригирге, бир-бирин багъалагыргъа юретгенди.

Уллу Октябрь революциягъа ким башчылыкъ этгенди?

Сабийлени джуаблары: Уллу Октябрь революциягъа В. И. Ленин башчылыкъ этгенди.

В. И. Ленин нени къурагъанды?

Сабийле: В. И. Ленин Коммунист партияны къурагъанды.

Уллу Октябрь революцияны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сабийле: «Бизге тийген кюн Октябрды»; «Октябрь бугъоуладан бошлады».

В. И. Ленинни юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сабийле: «Ленин къарангы кечени джарытды»; «Ленин ёлсе да, аны иши джашайды»; «Ленин адам джегиуню джокъ этди, Урунганланы джакъ этди».

Коммунист партияны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

«Коммунист партия — къурч къала»; «Партия — насыбны башы», д. а. к.

(Хар нарт сёзю магъанасын айырадыла).

Къаллай назмула, хапарла, джырла билесиз В. И. Ленинни юсюнден?

Сабийле: Мечиланы Казимни «Ленин» деген назмусун; Байрамукъланы Халиматны «Ленин джашагъан юйде», д. а. к. (1 — 2 назмуну азбар айтдыруу).

Бюгюн биз Хубийланы Османни «Ленинни джыры» деген назмусун окъурукъбуз.

Авторну биографиясы, сураты бла шагърей этиу.

Хубийланы Осман «Ленинни джыры» деген назмуда урунган халкъны Уллу Октябрь революциягъа дери джашауун ачыкълайды, В. И. Ленин, Коммунист партия къаллай джангы, насыблы, эркин джашау ахчанын, керти шохлукъгъа, тенгликге, къарнашлыкъгъа ёмюрлюк джол ахчанын ачыкълайды.

1. Устаз джырны кесгин азбар окъуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбды).

2. Сёзлюк иш: барамтадан, мыдах кюле, кёз гинджича.

3. Сабийлеге кесгин окъутады.

4. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла.

5. Устаз альбомдан талай сочинение, назму окъуйду.

IV. Юйге иш.

1) Джырны азбар этиб джырларгъа. 2) Джашауубузну юсюнден В. И. Ленинге письмола джазаргъа.

V. Энци иш.

1) Джырны азбар этну (ичлеринден окъуб).

2) Текст бла ишлеу.

Къобаныбыз мыдах кюле этеед,
Тюзлюк излеген тутулуб кетеед.
Кёз гинджича сакълагъанлай биз аны,
Урунабыз джуртубузгъа махтаныб.
Биз билебиз тутхан иши Ленинни
Джер юсюнде артыкълыкъны хорларын.

(Бу тизгинлени къалай ангылайсыз? Ачыкълагъыз).

VI. Грампластинкагъа тынгылау.

Сабийлеге джырлатыу.

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

ОТУЗ ЭКИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Мечи улу Қазим. «Ленин»; Лайпанланы Рашид. «Ленинни портрети».

Дерсни мураты: Джашау бююнлюкдеча ариу, иги болур ючюн, джигит совет адамла къаллай джолланы ётгенлерин ачыкълау.

Дерсе окъуу керекле: Альбом «Уллу Ленинни юсюнден джазадыла сабийле», диафильм «В. И. Ленинни биографиясы».

Дерсни барыуу — ушакъ, суратлау халда.

I. Соруула:

1) В. И. Ленинни, Ата джуртубузну юсюнден, урунган халкъны байлагъа, бийлеге къаршчы кюрешини юсюнден ким айтыр хапар?

2) Сизге бу ариу, иги джашау болур ючюн, джигит совет адамла къаллай джолланы ётгендиле?

3) Бусагъат джашау урунганланы неге чакъырады? (Бу халда талай соруу бере, джангы дерсге кёчеди устаз).

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторланы, джангы дерсни юсюнден.

2. Мечи улу Қазимни «Ленин» деген назмусун кесгин окъуйду устаз, хар кесекчигин тинтеди, сёзлюк иш бардырады: *къара халкъ, батыр уланла, романла, ёртен, чархын бургъан, ауар таш.*

3. Сабийле кесгин окъуйдула, кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла, китабда соруулагъа толу джууабла хазырлайдыла.

В. И. Ленин Россияда патчахлыкъны къурутургъа къалай кюрешгенди?

Қаллай къыйынлыкъла сынагъанды урунган халкъ?

В. И. Ленин Коммунист партияны кимледен къурагъанды?

Ишчиле бла эллиле кимни башчылыгъы бла хорлагъандыла?

«Ленинни джолу бла барыр адам улу» деген сёзлени къалай ангылайсыз?

Мечи улу урунганланы неге чакъырады? (Назмуну бу халда тинтерге боллукъду).

III. «Ленинни портрети» деген хапарны кесгин окъуйду устаз, сёзлюк иш бардырады: *бугъоула, чыныкъгъанды, эс ташламайды, джакълайды, бой, эгер, д. а. к.*

1. Текстни сабийлеге кесгин окъутуу.

2. Соруулагъа толу джууабла излеу:

а) Маркос Ана деген испан коммунист нек тутулгъанды?

б) Фашистле сорууда андан не излегендиле?

в) Ол туюлюб къарыусуз болгъанында, В. И. Ленинни портрети анга не болушлукъ этгенди?

г) «Хорларгъа Ленин юретеди аланы» деб автор неге айтады?

д) Бу хапаргъа ушаш, башха хапар окъугъанмысыз?

е) Кесини сѣзлери бла хапарны ким айтыр?
(Бу халда бегитирге боллукъду джангы дерсни).

IV. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — джаратхан джерлерин кесгин окъуйдула, ат атайдыла, нек джаратханларын ачыкълайдыла.

Экинчи къауум — тенглешдириулени табадыла, ала-гъа таяна, хапарчыкъ къурайдыла. Хапарда эпизодланы кѣзге кѣргюзте, суратла саладыла.

V. Ю й ге и ш. 1) Назмуну азбар этерге. 2) «Ленини портрети» деген хапарны кесгин окъуб, план салыргъа; планнга кѣре хапарын айтыргъа.

VI. Диафильмге къарау, сююу.

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

Отарланы Керим

(1912 — 1974)

Отарланы Сарамырзаны джашы Керим 1912 джыл Тѣбен Басханда (Гирходжан элде) кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды.

Керим 1930 джыллада джазыб башлагъанды, 1936 джыл СССР-ни Джазыучуларыны союзуна член болгъанды. Биринчи назму китабы 1938 джыл чыккъгъанды. Нальчикде 3 — 4 джылны малкъар тилден устаз болуб ишлегенди. 1938 джылдан Уллу Ата джурт къазауатхадери Къабарты-Малкъарда джазыучуланы Правление-сини тамадасы болуб тургъанды. Джуртубузгъа фашист Германия чабханлай, Керим кеси разылыгъы бла аскерге кетеди. Къазауатдан ол бир буту кетиб къайтханды. 1958 джыл, «Шуѣхлукъ» деген альманах чыгъыб тебренинде, аны редколлегиясына кѣчеди, талай джылны аны джууаблы секретары болгъанды.

Керим «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти» деген сыйлы атны алгъан эди.

Отар уллу белгили поэтди, аны джазгъанларыны магъанасы теренди, ала уллу къралыбызны тыйыншлы адамлары болургъа, тюз иннетде урунургъа, къралыбызда бютеу миллетле бла къарнаш шохлукъда джашаргъа, джетген кюнде джаугъа къаршчы чыгъаргъа чакъырадыла адамны.

Керимни гворчествосунда баш темала: Коммунист партия, Ленин, совет халкъланы къарнаш шохлугъу,

Ата джуртха терен суймеклик, Уллу Ата джурт къазауат, джер, табигъат, ананы сыфаты, суймеклик.

Керим орус, украин, чечен, эрмен, къалмукъ, туркмен, къабарты тилледен кѣб назму, поэма кѣчюргенди.

ОТУЗ ЮЧЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: Отарланы Керим. «Биз ант эте эдик», «Кече».

Дерсни мураты: Ата джуртну джауладан къоруулауда совет адамланы таукелликлерин, джигитликлерин ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка, авторну портрети, диафильм, суратла «Къазауат джылла».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Юй ишге кѣз джетдириу.

1. Юйге не берилген эди?

2. Юйге берилген дерсен сорлугъу болгъан?

Хубийланы Османшы къайсы китабларын окъугъансыз?

Ким айтыр «Ленинни джырын» азбар? (2 — 3 сабий азбар айтады, 2 сабийге «Багъалы Ильич» деген темагъа джазгъан ишлерин окъутады).

II. Юй ишге багъа бериу.

III. Джангы дерс.

1. Джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

а) Отарланы Керимни биографиясы.

б) «Биз ант эте эдик», «Кече».

2. Сѣзлюк иш. (Бу назмуланы окъугъан заманда талай ангылашынмагъан сѣз туберикди, эс бѣлюгюз алагъа). *Душман* — джау. *Ертен* — от тюшген.

3. Устаз назмуланы кесгин азбар окъуйду, тенглешдиреди. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла).

а) Хар кесекчигин тинтеди (сабийле китабланы ачадыла).

б) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

«Ол кюнлени бушуулары унутулмаз ёмюрде! —

Ертен болуб кюйген сабанланы,

Кюл-кёмюр болгъан элени».

«Ким кѣрген эсе да ёлген къарнашчыгъына — кел!
деб къолчугъундан тартхан къызчыкъны».

«Ол кюн джетди,
Дунияда рахат джашарча адам»...

(Назмуланы бу халда тинтерге боллукъду.)

4. Сабийлеге назмуланы кесгин окъутуу.
 5. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтдыруу.
 Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылган
 къаллай назмула, хапарла, джырла, нарт сёзле билесиз?
 Сабийле: Хубийланы Назир. «Тау кыуш».
 Джаубаланы Хусей. «Сёлешедиле ёлген солдатла».
 Акъбайланы Азрет. «Сакъ болсунла балала».
 Нарт сёзле:

«Адамны насыбы адамны Ата джуртуду».
 «Джигит болмаган джерде хорлам болмаз».
 «Джуртун атхан — сатлыкъ».
 «Уруш — халкыны джаууду», д. а. к.

Текст бла ишлеу.

1. Сюйген джерлерин азбар этедиле.
2. Кёб магъаналы сёзлени табыу назмуда.
3. Бу сёзлеге синонимле табыу: *батыр, кызыбай, тирри, мыдах, чек, рахат*.

4. Назмулада туура сёзлю айтымланы табыу.

5. Соруулагъа толу джууабла излеу.

Назмуда кыйсы заманны юсюнден айтылады?

Халкыга къаллай кыйынлыкъла келтиргенди къазауат?

Назмуну атына автор «Биз ант эте эдик» деб нек атагъанды? Рахатлыкъ ючюн кюрешиуде бизни къралны магъанасы (орну)?

Бу суратда сиз не кересиз, ким айтыр джарашдырыб хапар? (Сабийледен толу джууаб излейди устаз, кеси да болушады).

V. Юйге иш: Назмуланы бирин азбар этерге, башха назмулагъа да юрениб келирге.

VI. Грампластинкага тынгылау, сюзюу.

ОТУЗ ТЕРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: «Борсукъ бла Бёрю».

Дерсни мураты: Бетледе кесгин окъуу, басняны магъанасын ангылатуу.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала, хазыр ушакъ.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Джангы дерс.

1. Устазны ушагы (басняны юсюнден).

Басня деб затны башха халда айтыб, аны юсю бла айгъакълаб, ойландыргъан назмугъа айтадыла. Баснялада джаныуарланы, хайуанланы, башха затланы юсю бла адамланы халилерин, кылыкълары айгъакълайдыла. Басняда хапар кысха айтылады, ишни ахыры болады, башында айтылгъанча.

Бююн биз халкъ басняладан «Борсукъ бла Бёрю» деген басняны окъурукъбуз, тинтерикбиз. Текстде адамны кваллай халиси суратланады, сиз кыйсын джаратасыз, нек? Иги тынгылагъыз, бу соруугъа джууаб хазырлагъыз:

а) Магнитофонга тынгылайдыла сабийле.

б) Устаз бетледе кеси окъуйду, ауазын тюрендириб.

в) Сабийле ангылагъанларыча магъанасын айырыргъа кюрешедиле, устаз да болушады.

2. Басняны бетледе кесгин окъуйдула сабийле (бири борсукъ, бири бёрю болуб).

3. Хапарны кесегин тинтну.

— Бу тауладан ол таулагъа барайыкъ,

Ол тауладан ирк джасакъла алайыкъ!

— Ол сёзлени мени алдаргъа айтаса,

Мени ашар ючюннге чакъыраса.

— Санларымы ёлген итле кемирсин

Ёшюнюме окъсуз шкок атылсын. д. а. к.

Сабийлени джууаблары:

Бёрю Борсукъну алдаргъа кюрешгенликге, ол кесин алдатмайды. Бёрюню антына тынгылаб ангылайды, ичинден ышарады.

«Окъсуз шкок квалай атыллыкъды?»

«Елген итле аны квалай кемирликдиле... ол борсукъну ашаргъа излейди».

Былайда аманлыкъчы бёрюню сыфаты суратланады. Эталгъан аманлыкъны этиб айланган, киши хакъдан кюркъмагъан...

(Бу халда тинтерге боллукъду.)

II. Текст бла ишлеу.

1. Сурат салу.

2. Тилни суратлау мадарларын табу.

3. Соруулагъа джууабла хазырлау.

III. Ю йге иш. Басняны азбар этерге, бетледе айтыргъа.

IV. Бегитну.

1. Бетледе кесгин окъуу (бири бёрю, бири борсукъ болуб).

2. Сүйген, джаратхан джерлерин азбар этиу.

Карточка — 1:

1. Бёрюню юсюнден къаллай нарт сёзле билесе?

Бауда бёрюге ышанма.

Бёрю мыллыкдан тоймаз.

Бёрюге, ёлсе да, ышанма. (д. а. к.).

Карточка — 2:

2. Нарт сёзлеринги магъаналарын ачыкъла.

1. Басня деб неге айтадыла?

2. Къаллай басняла билесе?

Карточка — 3:

1. Басняда къаллай белгилеуле, тенгleshдириуле бардыла?

2. Юлгюле келтир.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

ОТУЗ БЕШИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Турнала». (Батчаланы Мусса).

Дерсни мураты: Кесгин окъуу, огъурлу къанатлыгъа терен сүймекликни суратлау.

Дерсде окъуу керекле: Суратла, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ-соруу халда.

1. Юй ишни тинтиу, багъа салыу. «Борсукъ бла бёрю».

1. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан?

2. Ким окъур юй ишин?

3. Басняны азбар соруу (3—4 сабийге).

4. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Бауда бёрюге ышанма.

Бёрю мыллыкдан тоймаз.

Бёрюге, ёлсе да, ышанма...

Бёрю ашаса, ашамаса да, ауузу къанды.

(Бу халда тинтерге боллукъду юй ишни.)

II. Джангы дерс. 1) Устазны ушагъы джангы дерсни юсюнден. 2) Батча улу Муссаны «Турнала» деген назмусун устаз кесгин окъуйду, хар кесекчинги тинтеди, сезлюк иш бардырады. 3) Сабийле кесгин окъуйдула, назмугъа джууукъ хапарын айтадыла, китабда соруулагъа толу джууабла хазырлайдыла:

а) Туугъан джерге автор сүймеклигин айтхан тизгинлени табыгъыз.

б) Текстде тенглешдириулс, белгилеуле, бетлеуле бармыдыла?

в) Туугъан джерни юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

«Эли джокъну — кёлю джокъ».

«Туугъан джеринг — алтын бешик».

«Тойгъан джерден — туугъан джер ашхы».

«Башха джерде Солтан болгъандан эсе,
кеси элингде олтан бол».

4 Сабийле назмуну ичлеринден кесгин окъуйдула, хапарын айтадыла.

III. Юйге иш:

1. Назмуну азбар этерге («Турнала»).

2. 10 чыпчыкъны атын джазыб келирге.

IV. Джангы дерсни бегитиу.

1. Батчаланы Мусса къачан, къайда туугъанды?

2. Муссаны творчествосу.

3. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Мен да насыб излер эдим,

Кюн батмагъан джагъада,

«Къарачай» деб

Насыб берген

Джер болмаса дуняда.

V. Тил ёсдюрюу.

1. Сурат бла ишлеу. «Чыпчыкъла къайдадыла?»

а) Хапарчыкъ къурау.

б) Энчи иш.

1-чи къауум — текст бла ишлейди.

2-чи къауум — назму джазады.

3-чю къауум — назмуну азбар этеди.

Текст

Кёкледе учуб баргъан турнала,

Турама сизге сукълана.

Кавказ тауланы кёрюр муратым,

Бир джилтинлей, бир джукълана.

Аллында баргъан абадан турна,

Бир-эки къанат къагъа бар.

Кавказ тауланы юсю бла учсанг,

Бизден бир салам айта бар.

Къагъыйланы Назир.

«Къасайланы Османни джыры»

(Магъанасын айыр).

VI. Оюм этиу, багъа беруу.

ОТУЗ АЛТЫНЧЫ ДЕРС

Дерсни темасы: «Къарачай шахаргъа». (Къобанланы Ахмат).

Дерсни мураты: Авторну туугъан джерине суймеклиги.

Дерсде окъуу керекле: Къарачай шахарны суратлары, альбом анга аталгъан, джыры «Къарачай шахарым» (Сюйюнчланы Азамат), карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Классха соруула:*

1. Областда ненча шахар барды?
2. Ненча район барды?
3. Районда ненча шахар, эл барды?
4. Биринчи шахарны аты?
5. Микоян-Шахар къачан ишлениб башланганды?
6. Микоян-Шахар деб нек аталгъанды?
7. Бу шахар къачан ачылгъанды?
8. Шахарны ачхан ким болгъанды, кызыл лентаны кесген?

9. Гюрджюланы Къурман ким болгъанды? (Устаз болуша-болуша, болумну ачыкълайдыла.)

II. Устазны ушагъы. Башында айтылгъаннга кёре, 1924 джыл джангы социалист шахар ишлениб башланганды. Бу шахарны къарачай миллетге Совет кърал саугъагъа бергенди. Шахарны 1927 джыл, 7-чи ноябрда ачхандыла. Кызыл лентаны Гюрджюланы Къурман кесгенди. Ол кюн тау элlege уллу къууанч болгъанды. Къарачай шахар кюнден кюннге ёседи.

Къарачай шахаргъа кёб джырла, назмула этилгендиле.

Бюгюн биз Къобанланы Ахматны «Къарачай Шахаргъа» деген назмусун тинтерикбиз, кесгин окъурукъбуз. Эс ийигиз.

(Устаз 2 — 3 назмуну окъуйду Къарачай шахаргъа аталгъан, назмуланы тенглешдирир ючюн.)

1. Назмуну кесгин окъуу, хар кесекчигин тинтиу.
2. Сабийlege кесгин окъутуу.
3. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтыу.

III. *Соруула бла иш.*

1. Авторну туугъан джерини суймеклиги кыйсы тизгинледе кёрюнедиле?

Сен болгъанса джарыкъ кюнюм,
Насыбым бла къууанчым.
Джууукъ — тенгча, багъалыды
Топрагъынг, агъачынг. (д. а. к.)

2. Шахар суратланнган тизгинлени табыгъыз.
Кюзгю кибик орамларынг...
Гокка хансдан джасалыб...
Теберди бла Къобан сууну
Тюз къатында, бойнунда...
3. Тенглешдириулени табыгъыз.
Анам кибик эркетиб.
Кюзгю кибик...

IV Юйге иш. 1) Назмуну азбар этерге. 2) Къарачай шахарны юсюнден хапарчыкъ джазаргъа, къартладан соруб.

V. Тил ёсдюрюю.

1. Текст бла ишлеу.

2. Джыргъа тынгылау.

3. Назмула джазыу («Шахарым» деген темагъа).

VI. Оюм этиу, багъа беруу.

* * *

Отуз джетинчи-сегизинчи дерсле — изложение «Солдатны бычагъы».

Евгений Кригер

(1906)

Евгений Генрихович Кригер 1906 джыл Одессада туугъанды. Бакуда театрал техникумда окъугъанды, талай джылны актёр болуб ишлегенди.

1926 джылдан башлаб, Евгений Кригер газетлеге, журналлагъа статьяла, очеркле джазыб тебрейди. Уллу Ата джурт къазауатны заманында «Известия» газетни корреспонденти болуб, фронтлада айланнганды.

Аны очеркледен къуралгъан биринчи китаблары беш-джыллыкълагъа аталгъандыла, социалист джамагъат къурагъан совет адамланы сыфатларын толу кёргюзедиле. Къазауатда бизни аскерле этген джигитликледен кёб очерк, статья джазгъанды.

ОТУЗ ТОГЪУЗУНЧУ ДЕРС

Дерсни темасы: Евгений Кригер. «Всадник в броне».

Дерсни мураты: Ата джуртубузгъа суймекликни бегитиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка, Багъатырланы Харунну портрети, альбом «Джигитлик ёлмейди».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. *Соруула (юй иш)*:

1. 2 — 3 сабийге назмуланы бирин азбар соруу.
2. «Кече» деген назмуну аллында нени юсюнден хапар айтылады?

3. Назмуда къаллай тенгleshдириуле бардыла? (Къара къатапа, инджи тизиуча, джашил джулдузча, д. а к.)

4. «Кече» деб нек атагъанды автор бу назмугъа? (Этилген ишге багъа беруу).

II. Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

2. Очеркни юсюнден устазны ушагъы.

Джазыучула, журналистле, джашаудан бир затны алыб, кимни юсюнден сёз баргъанын айтыб, къалайда болгъанын, не заманда болгъанын кёргюзюб, керти хапар джазадыла. Аллай хапаргъа очерк дейдиле. Бюгюн биз сизни бла Евгений Кригер джазгъан очеркни тинтерикбиз. Бу очерк Багъатырланы Харунну уллу Ата джурт къазауатда этген джигитликлерин ачыкълайды.

3. Устаз очеркни кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. (Картада кёргюзтеди шахарланы).

4. Сабийлеге кесгин окъутады. (Магъанасын сорады. Сабийле, ангылагъанларыча, кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла).

III. Энчи иш.

Биринчи къауум — очеркде Харунну джигитлигин ачыкълагъан тизгинлени табады.

Экинчи къауум — соруулагъа джууабла хазырлайды:

1. Совет аскерчиле фашист джаула бла къалай уруш этдиле?

2. Харун джаула бла къайсы джерледе тюбешеди (картада кёргюзтюу).

3. Харундан башха кимлени билесиз быллай джигитликле этген?

4. Харунну орнунда болсагъыз, сиз къалай этерик эдигиз? Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын ким окъугъанды? (Устаз толтурады).

Ючюнчю къауум — «Джигитлик ёлмейди» деген сочинениеге план хазырлайды.

IV. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

V. Юйге иш: 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.
2) «Джигитлик ёлмейди» деген темагъа хазырланыб келирге (классда сочинение джазарыкъдыла).

VI. Бегитну: 1) Багъатырланы Харун кимни джашыды, къайда, къачан туугъанды? 2) Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын ким окъугъансыз? Очерк деб неге айтадыла? д. а. к.

VII. Грампластинкагъа тынгылау.

* * *

Къыркъынчы дерс — тил ёсдюрюу: сурат бла ишлеу.

Эбзеланы Ханафий

(1920 — 1977)

Эбзеланы Зулкъарнайны джашы Ханафий 1920 джыл Ташкёпюр элде туугъанды. Эл школну бошаб, 2 — 3 джылны Микоян-Шахарда типографияда ишлегенди. 1940 джыл Ханафий Къызыл Аскерге чакъырылады. Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринден башлаб, ол бошалгъан кюннге дери Ханафий уллу урушла баргъан джерледе айланганды.

Ханафий ёхтемликни, батырлыкъны, уруш этерге усталыкъны юлгюсюн тенглерине кёргюзтгенлей тургъанды. Этген джигитликлери ючюн, Эбзе улу талай орден, медал бла саугъаланганды. Аскер къуллукъдан Ханафий майор чыны бла къайтханды.

Ол Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин заочно бошагъанды. 1958 джылдан башлаб, «Ленинни байрагъы» газетни бёлюмюню тамадасы, редакторну заместители, радиокомитетни редактору, район газетни редактору, область китаб басманы баш редактору болуб ишлегенди. Арт джыллада уа «Ленинни байрагъы» газетни энчи корреспонденти болуб ишлей эди.

Эбзе улу КПСС-ни члени эди; СССР-ни Журналистлерини союзуна члени эди.

1958 джылдан башлаб, Ханафий статьяла, очеркле, хапарла джазыб тебрейди.

Ол талай китабха редакторлукъ этгенди, рецензияла джазгъанды, талай джаш джазыучуну къол чыгъармаларын (рукопислерин) сюзгенди, болушханды.

Ханафий Уллу Ата джурт къазауатда кеси кѣрген, кеси да ичинде болгъан урушланы юсюнден «Бычакъны ауузунда», «Мунир» деген повестлени джазгъанды. «Къанаматны джуртунда» деген повестде Ханафий тау элде Совет власть салыр ючюн баргъан кюрешни кѣргюзеди.

Сабийлеге атаб Ханафий талай хапар джазгъанды. Аны джазгъанында энчи хаты белгилиди: тили тынчды, ачыкъды.

Ханафийни творчествосу толусу бла онунчу классда окъулады.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бычакъны ауузунда. Черкесск, 1966.
2. Къанаматны джуртунда. Черкесск, 1970.

Ханафийни чыгъармаларыны юсюнден

А. И. Караева. О военной прозе в современной кара-чаевской литературе. Черкесск, 1971., 78 — 104 бетле.

КЪЫРКЪ БИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Эбзеланы Х. «Марал», («Мунир» деген повестден. Биринчи кесеге).

Дерсни мураты: Сабийлени Ата джуртха суй-мекликлерин терен этиу, текст бла ишлерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Альбом (сочинение, нарт сѣзле джазылгъан уллу Ата джурт къазауатны юсюнден).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Соруула:

1. Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын ким окъугъанды? (Устаз бу китабны юсюнден сабийлени окъургъа учундургъан талай сѣз айтады).

2. «Темир атлы» деген очеркни хапарын джарашдырыб ким айтыр? (2 — 3 сабийге сорады).

3. «Джигитлик ёлмейди» деген темагъа джазгъан планын ким окъур?

4. Бу очеркден сора сиз башха очерк окъугъанмысыз?

(Юй ишни бу халда бегитирге боллукъду).

II. Джангы дерс.

1. Устазны авторну юсюнден ушагъы.

2. «Бычакъны ауузунда» деген повестни юсюнден ушакъ.

3. Сёзлюк иш: *туу санлы, фюрер, быргъады, адъютант, джюйюсхан.*

4. Устаз кесгин окъуйду, хар кесекчигин тинтеди.

Сабийле, бу юзюкчюкде кимни юсюнден айтылады?

Юзюкге къаллай ат атайыкъ?

Иги къарагъыз, къаллай тенглешдириуле тюбейдиле?

Сабийле: Сыргъалары салыныб, кюмюшча, табакъбет, гардошбурун, эмен томурауча, джауда бишген тишмекча.

5. Сабийлеге кесгин окъутады, хапарны айтдырады.

Эм бек къалайын джаратдыгъыз? Нек джаратдыгъыз? (Бу халда тинтерге боллукъду).

III. Э н ч и и ш.

1. Тенглешдириулени табыу.

2. Солдат бла подполковникни ушагъы.

а) Подполковникни нек махтайды солдат?

б) Кесин нек аманлайды?

в) Солдатны сёзлери подполковникни джанына джарадыламы?

г) Подполковник солдатны нек къыстады?

3. Капитан Рудольф подполковникден къаллай буйрукъ алды?

(Бу халда бардырыргъа боллукъду устаз джангы дерсни бегитиуню).

IV. Ю й г е и ш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

V. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден устаз талай сочинение, назму, нарт сёз окъуйду, сюзеди, тинтеди.

Сабийледен джууабла излейди талай соруугъа.

Сабийле, сиз къаллай назмула, хапарла билесиз уллу Ата джурт къазауатны юсюнден?

Сабийле: Хубийланы Османны «Тенгле», «Аманат» деген чыгъармалары.

Байрамукъланы Халиматны «Къралыма», Акъбайланы Азретни «Анам» деген чыгъармалары, д. а. к.

Къаллай нарт сёзле билесиз уллу Ата джурт къазауатны юсюнден?

Сабийле: «Уруш халкны джаууду»; «Ёлюмсюз къазауат болмаз»; «Сыналмай тулпар танылмаз», д. а. к.

Бизни областда сиз кимлени билесиз «Совет Союзу Джигити» деген атны джюрютген?

Сабийле: Багъатырланы Умарны джашы Харунну, Къасайланы Муссаны джашы Османны, д. б. (Устаз сабийледен толу джууабла излерге, джетишдирилмеген джерлерин джетишдирирге борчлуду).

VI. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

КЪЫРКЪ ЭКИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Марал» («Мунир» деген повестден II кесеги).

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу. Ата джуртха суймекликлерин терен этиу.

Дерседе окъуу керекле: Карточка, нарт сёзлени джыйымдыгъы.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Юй ишге кёз джетдириу. (2—3 сабийге кесгин окъутуу, бир сабийге хапарын айтдырады).

II. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — энчи окъуйду, юзюкню эм суйген, джаратхан джерине ат атайды, хапарын айтады.

Экинчи къауум — повестде тенгleshдирилени табыб, тетрадлагъа джазады (*тойгъан ийнекча, учхунча, къызгъан араунча, алтын бояуча*, д. а. к.).

1. Повестни бу юзюгюне «Марал» деб нек атагъанды автор?

2. Сиз не атарыкъ эдигиз?

3. Повестде фашистлени джаныуар къылыкълары къалай кёрюнеди?

4. Фашистлени маралгъа не иннетлери бар эди?

5. Совет солдатла не этдиле маралгъа? д. а. к.

III. Этилген ишлени тинтиу, багъа бериу.

IV. Юйге иш. Бир эпизодну хапарын джазаргъа.

V. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка:

1) Тенгleshдириуле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

2) Белгилеуле къаллай сёзледиле?

Экинчи карточка:

1) Назмуну магъанасын ачыкълау.

2) Тюбю сызылгъан сёзлени тинтиу:

Къанлы душман джерибизге джутланыб,
Кёб кыйынлыкъ, зарауатлыкъ салса да,
Туугъан Джуртум, къалмагъанса кюл болуб,
Тауунг, тюзюнг бомбаладан толса да!

Ючюнчю карточка:

1) Уллу Ата джуртубузну юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

2) Ата джуртубузну юсюнден къаллай назмула, джырла билесиз?

* * *

Къыркъ ючюнчю — къыркъ тёртючю дерсле — сочинение: «Емюрлюк шохлукъну джел элтмез!»

Тёппеланы Сулемен

(1918)

Тёппеланы Бисону джашы Сулемен 1918 джыл Кёнденлен элде туугъанды. Ол Къабарты-Малкъар университетни физика-математика факультетин бошагъанды. Талай джылдан бери да китаб басмада редактор болуб ишлейди.

Сулемен хапарла джазады. Ала школ сабийлеге, джаш тёлюге аталыб джазылсала да, уллула суюб окъуйдула.

КЪЫРКЪ БЕШИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Тёппеланы Сулемен. «Атам урушдан къайтса».

Дерсни мураты: Совет адамла бир иннетде Джуртубузну фашизмден сакълагъанларын кёргюзтюу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка, Совет Союзну Джигити, карточкала, нарт сёзлени джыйымдыгы.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Соруула:

1. Повестни юзюгюне «Марал» деб нек аталгъанды?
2. Повесть деб неге айтадыла?

3. Чыгъармада фашистлени джанууар кылыкълары кылай кёрюнеди?

4. Джауну солдатлары маралгъа не иннет бла кырагъандыла?

5. Совет аскерчиле уа?

6. Ким окъур джазгъан сочинениесин?

(2—3 сочинениени окъуйдула сабийле, устаз багъа береди; соруулагъа толу джууабла излейди).

II. Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден, джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш.

3. Бир-эки иги окъугъан сабийге кесгин окъутады.

Кесини сёзлери бла, ангылагъаныча текстге джууукъ, ким айтыр хапарын? (Сабийле хапарын айтадыла). Кылайын бек джаратдыгъыз бу хапарны?

Сабийле: Аймёлек бла Саматчыкыны ушакъларын.

Саматчыкыны джаралылагъа кёгетле элтиб, аланы ушакъларына тынгылагъан джерин джаратама.

Саматчыкыны атасыны кыбырына Степан кюз терекле орнатыргъа айтхан джерин джаратама д.а.к.

III. Соруула:

1. Самат Степан бла кылай шагърей болгъанды?

2. Саматны атасы ким эди, кыайда эди?

3. Самат кюз терек бла кюзланы аллай бир нек багъалатханды?

4. Фашистле кюз терекни кесгенлеринде, Саматны анга кыаллай бир кыйналгъанындан ким айтыр хапар?

IV. Юйге иш: 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2) «Степан бла Саматчыкъ» деб хапарчыкъ джазаргъа.

V. Текст бла ишлеу.

1. Зекерияны кылай ёлгенини, Степанны, пионерлени аны кыбырына кылай кырагъанларыны юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

2. Степан бла Саматны ушагъын бетледе окъугъуз.

3. Амманы сёзлерин табыгъыз.

4. Сиз, Саматны орнунда болсагъыз, кылай этерик эдигиз, джарашдырыб хапар айтыгъыз.

VI. Грампластинкагъа тынгылау.

1. Джырны кыайсы тизгинлерин бек джаратасыз?

2. Джыр не заманны кёргюзтеди, кыаллай джашауну?

3. Джырны макъамы адамны джюрегин джазамыды?

4. Орусча кьаллай джырла билесиз кьазауатны юсюнден? д.а.к.

5. Кьаллай назмула билесиз Уллу Ата джурт кьазауатны юсюнден?

6. Уллу Ата джурт кьазауатны юсюнден кьаллай нарт сёзле билесиз? (Устаз сабийледен толу джууабла излейди, джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

VII. Этилген ишлеге багъа берю, оюм алыу.

* * *

Къыркъ алтынчы дерс — Тёппе улуну чыгъармаларына экинчи сагъат.

* * *

Къыркъ джетинчи дерс — тил ёсдюрю: Уллу Ата джурт кьазауатда болгъанла бла тубешиу.

* * *

Къыркъ сегизинчи — тогъузунчу дерсле — изложение: «Атам урушдан кьайтса».

Джаубаланы Хусей

(1937)

Джаубаланы Мухаджирны джашы Хусей 1937 джыл Тёбен Тебердиде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора Совет Аскерде кьуллукъ этгенди. Андан бери «Ленинни байрагъы» газетни редакциясында ишлейди.

Ал класслада Хусейни талай назмусун, хапарын окъуйдула.

Хусей 1957 — 1958 джыллада, аскерде кьуллукъ этген заманында огуна, джазыб тебрегенди. Аны биринчи назмулары ол джыллада газетледе басмалангандыла.

Хусей назмула, поэмала, очеркле, баллада джазды. Аны биринчи китабы («Атамы сёзю») 1963 джыл чыккъгъанды. Китаб Лениннге аталгъан назмудан башланады.

«Партиягъа» деген назмусунда поэт совет халкъны алгъа уруб баргъан насыб джашауу партияны кючюнден болгъаныны юсюнден джазады:

Сенсе бизни,
Ана кибик, кьолунгда,
Къучагъынгда ёсдюрген,
Кюнден кюннге

Ленинизмни джолунда
Насыблагда ётдюрген.

Халкъда иги адетлени, ишленмекликни шартларын толу сакълауну, аталаны намыслы, хорлам джолларын тутууну автор джашауда баш ишлени бирине санайды. «Ата сёз» деген назмуда бу иннет айтылады. Хусей ата сёзге терен къараргда чакъырады.

Китабда урунуугда аталган талай назму барды. Поэтни экинчи китабы «Нюзюрюм» 1966 джыл басмаланганды. Бу назму китабда поэт кесин халкъны аллында борчлугда санайды, аны борчу уа окъуучулагда иги сёз айталса, ол айтхан сёзле адамлагда джарасала.

Хусейни «Кюзю» деген китабы (1969) назмула бла балладаладан къуралыбды. «Сёлешедиле ёлген солдатла» деген баллада къарачай поэзияда белгили чыгъармаланы бириди.

Джауба улуну «Шууулдайдыла наратла» деген китабы эки бёлюмден къуралыбды. Биринчи бёлюмю «Мамырлыкда — алгышым, къазауатха — къаргышым», экинчи бёлюмю «Сабийлеге къонакда келгендиле джомакда».

Китаб «Джерни джарыгы» деген белгили поэма бла башланады. Аналагда, аталагда сюймекликни юсюнден Хусейни талай назмусунда айтылады. «Аналаны кёзлери» деген назмусун ол былай башлайды:

Эм татлы джыр
Къайсы болур дуняда? —
Аналаны
Учундурган сёзлери.
Эм джарыкда саналган а не затды? —
Аналаны
Тюрсюнлери, кёзлери.

1975 джыл Джауба улуну «Чагдадыла балийле» деген китабы чыккъанды. Анда бир поэма бла он назму басмалангандыла. «Маяковский бла сёлешу» деген поэманы Хусей СССР-ни 50-джыллыгына атаганды. Ол анда Ленинни юсюнден Маяковский бла ушакъ этеди.

Бир иннет
сингенди
хар бирибизге:
Ленин бла
Партия
бирдиле бизге.
Совет джурт —
бу байрам —
Ильчикиди,

Ильич а
 ёмюрге
 Ма бизникиди!
 Биз аны
 аты бла
 башлайбыз ишни,
 Анданды
 джашауда
 хар атламыбыз —
 Ленинден
 башланады
 Совет къралыбыз!

Бу китабда къазауатны кыйынлыгъын суратлагъан, совет адамланы джауну аллында къадамача сюелген-лерини юсюнден джазылгъан назмула бардыла. Сёз ючюн, «Джолла», «Чагъадыла балийле», «Шохлукъ» (баллада), «Джерни, кёкню аты бла да», «Кюн бла джулдуз» (баллада).

Хусейни сабийлеге джазгъан назмулары 30-дан атлайдыла. Ала сабий литературада белгилидиде.

Поэтни талай назмусуна макъам салыныб, ала джыр болуб джырланадыла. Сёз ючюн, «Шохлукъ», «Булбул», «Эки джюрек», «Наратла», дагъыда башхала. Аны башха тиллеге кёчюрюлген назмулары да бардыла. Ол орус, украин тилледен ана тилге талай назму кёчюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атамы сёзю. Черкесск, 1960.
2. Ньюжорюм. Черкесск, 1966.
3. Кюзюгю. Черкесск, 1969.
4. Шууулдайдыла наратла. Черкесск, 1971.
5. Чагъадыла балийле. Черкесск, 1975.

Джауба улуну творчествосуна юсюнден

А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

ЭЛЛИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Джаубаланы Хусей. «Сёлешедиле ёлген солдатла».

Дерсни мураты: Къралны джер юсюнде рахатлыкъ, шохлукъ ючюн кюрешин ачыкълау, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Магнитофон, карточка, авторну сураты, альбом «Элчилерибиз».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кез джетдириу. (Этилген ишленни тинтиу, багъа берю.)

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторну юсюнден.

2. Устазны ушагъы джангы дерсни юсюнден. «Сё-лешедиле ёлген солдатла».

а) Халкъгъа рахатлыкъ ючюн кюреш, ол кюрешде джигитлик.

б) Рахатлыкъ урунган халкълагъа эм керекли зат болгъаны.

Чыгъармада талай сёзге тюртюллюкбюз, иги ангылашынмагъан, эс бёлюгюз. Сёз ючюн: *душман, къууат, мамырлыкъ, берекет, эсгерте, къаджыкъмай, чыныкъгъан*, д. а к. (Устаз бу сёзлени айыртады, юлгюле келтиреди.)

3. Сабийле магнитофонга тынгылайдыла, чыгъарма магнитофонда джазылыбды.

4. Сабийлеге окъутады.

Сабийле, бу тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?

...Сабий туугъан къууанчда, тойда, оюнда да,
Халкъым этген хорламда, джангы оюмда да
Эштеме мен сёзлерин ёлген солдатланы
Эм кёреме аланы ётгюр сыфатларын.

Ёлгендиле джигитле, борчла сала бизге,
— Сабанлада бир дуппурда
Тынгылачы, джаш тенгим, ала айтхан сёзге:
Басдырылыб джорукъдача,
Шошлукъ басыб, джер юсюнде
Уюгъанды, къорлукъдача
Ёлген солдат, байрагъынгы тутуб ёрге,
Ант этеме аны сыйын тюшюрмезге! —

(Бу халда тинтеди устаз чыгъарманы магъанасын сабийле бла).

5. Сабийле кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла.

III. Энци иш.

Биринчи къауум — чыгъармада Ата джуртха суй-мекликни юсюнден айтылган джерлени табады, чыгъарманы баш магъанасыны юсюнден хапар айтады.

Экинчи къауум — тенглешидирилени, табигъатны сыфатын кёргюзген тизгинлени табады.

Ючюнчю кѡаум — бек джаратхан джерлерин азбар этедиле.

(Устаз хар этилген ишге багъа берирге, тинтерге борчлуду.)

IV. Юйге иш: 1) Кесгин окъургъа, хапарын айтыргъа. 2) Сюйген, джаратхан джеринден 20 тизгинни азбар этерге.

V. Тил ёсдюрюю.

1. «Элчилерибиз» деген альбомгъа къарайдыла, талай оюм этедиле.

2. Карточкала бла ишлеу.

Карточка № 1:

1) Уллу Ата джурт къазауатха ненча адам кетгенди элибизден?

2) Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенледен кимлени билесе?

3) Къарт атанг, къарт ананг къазауат джылланы юсюнден не хапар айтадыла?

Карточка № 2:

1) Сен бу альбомгъа не джазгъанса?

2) Сизни ючюн джан берген джигитлени юсюнден сен не хапарла джыйгъанса къартладан?

3) Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къаллай нарт сёзле, джырла, назму билесе? (Устаз толу джууабла излейди хар соруугъа, сабийлени джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.)

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Элли биринчи дерс — сочинение (эркин темагъа).

* * *

Элли экинчи дерс — классдан тышында окъулгъаны юсюнден ушакъ.

ЭЛЛИ ЮЧЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: Хубийланы Осман. «Акъ кёгюрчюн».

Дерсни мураты: Рахатлыкъ не ючюн керекди? Бизни кърал не ючюн кюрешеди?

Дерседе окъуу керекле: Хубийланы Османны портрети, альбом «Ёмюрлюк шохлукъну джел элтмез», грампластинка «Шохлукъ».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге къарау (2 — 3 сабийге сорады юй ишни).

II. Жангы дерс. (Хубийланы Османны биографиясын эсге тюшюрюу.)

Хубийланы Османны чыгъармаларындан несин окъугъансыз?

(Устаз толу джууаб излерге борчлуду сабийледен.)

Рахатлыкъны, шохлукъну юсюнден къаллай джырла, назмула, нарт сёзле билесиз?

Бюгюн биз Хубийланы Османны «Акъ кёгюрчюн» деген чыгъармасын (назмусун) окъурукъбуз. Иги эс бёлюгюз.

«Акъ кёгюрчюн» деб нек атагъанды назмусуна Осман?

Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. Хар тизгинни тинтеди.

Сабийле кесгин окъуйдула, кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла.

III. *Соруула бла иш:*

1. Назмуда Хубийланы Осман табигъатны не заманын суратлайды? Қъалай?

2. Назмуда кёгюрчюнню тюрсююн къалай суратлайды автор?

3. Кёгюрчюн нени белгисиди? (Рахатлыкъны, шохлукъну, мамырлыкъны.)

4. Рахатлыкъны, шохлукъну юсюнден къаллай нарт сёзле, назмула, джырла билесиз?

5. Джашчыкъла кёгюрчюнден кёз нек алмайдыла?

6. Джашчыкъ кёгюрчюнюн нек сатмайды?

Дуниягъа рахатлыкъ не ючюн керекди? «Насыб сатылмайды» деген сёзлени къалай ангылайсыз?

7. Бизни кърал рахатлыкъ ючюн къалай кюрешеди?

(Устаз хар соруугъа толу джууаб излейди, сабийле джетишдиралмагъан джерлерин джетишдиреди.)

IV. Юйге иш. Назмуну азбар этиб келирге, рахатлыкъны, шохлукъну юсюнден нарт сёзлеге юренирге, джазаргъа.

V. Текст бла ишлеу.

1. Назмуда тенгleshдириулени табыгъыз. (Къурмашча, чий дарий, д. а. к.)

2. Авторну сёзлерин табыгъыз назмусунда.
3. Назмуда джашчыкъны сёзлерин табыгъыз.
4. Кёб магъаналы сёзлени табыгъыз (*джаз, кёк, акъ, кюл, кез, тюз, аууз ач*, д. а. к.).

Бу сёзлеге омонимле табадыла, айтымла къурайдыла.

5. Назмуну тил байлыгъы къалайды? (Устаз толу джууабла излерге борчлуду.)

VI. Грампластинкагъа тынгылау — «Шохлукъну джыры». (Джаубаланы Хусей.)

1. Джырны кесгин окъуу.
2. Джырны макъамы, сёзлери.
3. Сабийлеге джырлатуу.
4. Альбомдан джырла, назмула, сочиненнеле окъуу.

VII. Этилген ишлеге багъа берюу, оюм алыу.

ЭЛЛИ ТЕРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: Хубийланы Осман. «Ана».

Дерсни мураты: Сабийлени интернационалист иннетлерин терен этиу, билимлерин ёсдюрюу.

Дерседе окъуу керекле: Хубийланы Османни портрети, карточкала, иллюстрацияла «Петя бла таулу ананы тюбешиулери».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. *Соруула:*

Ким айтыр, юйге не берилген эди? Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармысыз? (2 — 3 сабийден сорады юй ишни.)

«Насыб сатылмайды» деген сёзлени къалай англайсыз?

Кёгюрчюн нени белгисиди? (Устаз толу джууабла излерге, багъа берирге борчлуду.)

II. *Джангы дерс.*

1. Устазны ушагъы авторну юсюнден.
2. Джангы дерсни юсюнден.
3. Литературада чыгъарманы герою деб неге айтадыла?

Суратлау чыгъармада кёрюннген, кесини энчи шартлары, халиси бла белгиленнген адамгъа чыгъарманы герою дейдиле. Халисинде кесини заманыны шартларын джюрютген, кылыгъы башхалагъа юлгю болгъан ашхы адамгъа иги халили (асыл) герой дейдиле.

Кесини халисинде чирик адеглени джюрютген, чюйре кыылыгы болган, халкыга, Ата джуртха суукъ кыраган адамга осал халили (асылсыз) герой дейдиле.

Иги эс бѣлюб тынгылагыыз, сабийле, биз Хубийланы Османна «Ана» деген хапар юзюгюн окъурукъбуз. Бу хапарда кыаллай геройланы юсюнден джазылады?

4. Устаз кесгин окъуйду, сѣзлюк иш бардырады. (Бу сѣзле кыангада джазылыбдыла: *сескекли, тегене, дам, ѳтюрюк, харам, дау, бузулургы, тылмач, дин*).

5. Сабийлеге кесгин окъутады, хапарын айтдырады.

III. *Соруула бла иш:*

1. Петя Голубков кимди, анга таулу тиширыу кыалай кыараганды?

2. Письмода не хапар джазылады?

3. Джашчыкъ эки джылны кыайда турганды?

4. Петя бла Кыанитат кыалай тубешдиле?

(Устаз толу джууабла излейди сабийледен).

IV. Юйге иш:

1. Окъуб, хапарын айтыргы.

2. Сочинение джазыб келирге («Ѵмюрлюк шохлукъну джел элтмез»).

V. Текст бла ишлеу.

Хапарда кыалайын джаратдыгыыз, нек? Ат атагыыз. Бек джаратхан джеригизни кѣзюгюзге кѣргюзтюгюз.

Сабийле: Мен Петя бла Кыанитат бир-бирин кыу-чакылаган джерни джаратама.

Мен Кыанитатны Хусей бла демлешген джерчигин кѣзюме кѣргюзтуб, кесим да ичимден уруша турама Хусейге.

Мен Петяны письмосун джаратдым. «Багыалы ана-чыгым!» — деб башлаган джерчигин, д. а. к.

(Устаз талай юлгю келтиреди, иллюстрациягы кыарай, Кыанитатны таза джюреккли, таза иннетли тиширыу болганын ачыкылайды сабийлеге. Петя Кыанитатны джюрегинден, эсинден бир дакыкканы таймаганды.)

Петяны письмосу, аны келгени Кыанитатны кѣзлерин ѳрге ачдырмай турган сагышларын чачдырадыла.

Кыайда, тенглешдирилени ким табар? (Сабийле ичлеринден окъуб тенглешдирилени табадыла, сѣзючюн: *кыара кюнле, кыахчы кюнча, бал бетли, д. а. к.*).

VI. Этилген ишлеге багы берну, оюм алыу.

Байрамукъланы Халимат

(1917)

Байрамукъланы Башчыны кызы Халимат къарачай литератураны алгъа атлатханланы, атын айтдыргъанланы бириди.

Халимат Октябрь революция бла тенгди: ол 1917 джыл Къарачайны эм эски эли Хурзукда къолу агъач ишге уста болгъан таулуну юйюнде туугъанды.

Ол назмула, поэмала, хапарла, повестле, очеркле, романла джазады.

Халимат Москвада Литература институтну, андагъы Баш литература курсланы бошагъанды. Школда устаз болуб, газетни редакциясында, талай джылны Джазыучуланы союзуну область белюмюню памадасы болуб иш-легенди, литературада джеттишимлери ючюн «Хурмет белгиси», «Халкъланы шохлукъ» орденле бла саугъаланнганды. Аны назмулары, хапарлары СССР-ни халкъларыны, аны кибик тыш къраллы тиллеге кёчюрюлгендиле. 1978 джыл «Мать отцов» деген китабы Алма-Атада къазах тилде чыкъгъанды. Халиматны сёзлерине «Последний изгнанник» деген опсра джазылгъанды.

1939 джыл Халимат СССР-ни Джазыучуларыны союзуна членнге алыннганды, 1963 джыл КПСС-ге член болгъанды.

Халиматны творчествосу бла сабийле биринчи класдан огъуна шагърей болуб тебрейдиле: «Школгъа биринчи кере» деген назмусун окъуйдула; экинчи классда «Къарылгъашчыкъ», «Юч ана бла юч бала», «Зоя Космодемьянская»; тёртючю классда — «Ленин джашагъан юйде», «Сени устазынг» деген чыгъармаларын окъуйдула.

Халимат 1936 джыл джазыб башлагъанды. Таймаздан аны назмулары газетде басмаланадыла, 1939 джыл а «Эки джюрек» деген пьесасын джазады.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында ол джаугъа къраршчы назмула джазады. Ала «Вперёд за Родину!», «Ата джурт ючюн алгъа!» деген орус эмда къарачай тилледе 1941 джыл Микоян-Шахарда чыкъгъан джыйымдыкъ китабда басмаланнгандыла.

Халиматны биринчи назму китабы «Сюйген тауларым» 1959 джыл басмаланнганды. Пёэтни «Сюйген тауларын» окъуучула сюйюб окъуйдула. Китабны ал джанында назмула Ленинге, партиягъа, Октябргъа, шох-

лукъгъа, совет патриотизмге аталгъандыла. Бу назмулада таулуланы кюннге чыгъаргъан джангы джашау болгъаны толу суратланады.

Назмуларында Халимат сёзю тюз айтыб кьоймайды, адамны тюшюндюрюрча, ойлашдырырча, таукеллендирирча, алай джазады.

«Партиягъа бюсюреу» деген назмудан:

Партия,
сенса
башы насыбны!

Партия,
сенса
мыйысы халкъны!

Партия,
оноуну алдынг къолгъа.

Партия,
махтау!

Партия,
бюсюреу санга!

Халкъгъа таза къуллукъ этиуню юсюнден, адамлыкны сыйын мийикде тутууну, халкъланы кьарнаш шохлукъларыны юсюнден, эски-чирик адетлеге кьаршчы китабда талай назму басмаланнганды. Сёз ючюн, «Халкъгъа таза бол», «Шохлукъ», «Сени джашауунг башхагъа да болушсун», «Керти тенг». «Сюеме джашауну», «Насыб неди?», дагъыда башхала.

1962 джыл Халиматны «Кьарчаны юйдегиси» деген повести чыгъады. 1963 джыл «Залихат» деген поэмасы энчи китаб болуб чыгъады. Эрикгенланы Залихат Уллу Ата джурт кьазауатны заманында, къолуна сауут алыб, партизанинга чыкьгъанды. Уруш кюнлени биринде ол фашистлени къолуна тюшгенди, аланы къолларындан ёлгенди.

1964 джыл Халиматны «Джылла бла таула» деген романы чыкьгъанды. Литературовед Къагъыйланы Назифа айтханнга кёре, «Джылла бла таула» деген роман кьарачай литературагъа къошхан джангылыкъланы бир къаууму бу темалагъадыла: коллективизация, кьарачай совет интеллигенцияны туугъаны, НЭП-ни заманы, таулу тиширыуланы джамагъат къуллукъгъа тырмашханлары, философия сагъышла бла лирика туракълаула.

Китабны баш герою Асланды, алай болса да эсде къалгъан, литературада кеслерине орун алгъан геройла романда аз тюлдюле.

Халиматны хапарлары тил байлыкъ бла, джашауну тюз, терен кѣргюзюу бла, джюрек сезимлени тыйыншлы суратлау бла бу жанрда биринчиледендиле. 1965 джыл аны энчи китаб болуб «Тиширыуну хапарлары» деген китабы чыкыгъанды. «Гырджын», «Айран», «Асиятны письмосу», «Къобан суу» деген хапарла авторну джюрек кыыллары бла джазылгъандыла. «Мени джырым» деген чыгъарма уа, Халимат эртденликде кюн таякны алыб, аны учу бла чууакъ кѣкде джазгъан болур дерча, алайды.

Эссе жанр къарачай литературада биринчи кере бу китабда тубейди.

1969 джыл чыкыгъан «Джырла!» — дедиле тауларым» деген назму китабы окъуучулагъа уллу саугъа болгъанды. Бу китабны тематикасы кенгди, магъанасы теренди, суратлау чемерлиги мийикди.

Халиматны чыгъармачылыкъ ишинде поэзия бла проза кѣзюулешиб келгенлей турадыла. Поэзиясы кѣб орун алса да, прозада да эм кѣб джазгъанланы бириди. 1970 джыл «Чолпан» деген белгили романы басмаланганды.

1977 джыл чыкыгъан «Огъур» деген назму китабы окъуучулагъа огъур джол табханды. Поэт бу китабда поэзия джолгъа къалай келгенини юсюнден энчи назму джазгъанды. Аны джюрек сезимлери назмуда толу кѣрюнедиле.

Хар къайры барсам да, таула биргемедиле, дейди поэт, таула меннге шыбырдагъанны тюшюреме къагъытха да, дейди. Алай а поэтни джюреги кенгди, саулай Ата Джуртха суймеклиги уллуду, Ата Джуртсуз анга джашау да, насыб да, поэзия кеси да болмазларын биледи, ол.

Халимат назмуларында айтханнга кѣре, джюрегин саудан халкъгъа берирге Ата Джуртдан юренеди, джаугъа джаулукъ, шохха шохлукъ этерге Ата джуртдан юренеди.

Мени Ата джуртум Россия кибик,
Ариу болургъа сюеме мен да.
Мени Ата джуртум Россия кибик,
Джигер болургъа сюеме мен да.

Халимат халкъны аллында поэтни борчуну юсюнден кѣб назмусунда айтады. Аны чыгъармачылыкъ ишинде биринчи орунну алгъан адамны джашаууду, аны къууанчыды, аны джюрек джарсыууду.

Бир затныюсю бла Халимат кёб затдан терен хапар айтады. Сёз ючюн, «Топракъ кесекде» бир гильзаны ичине сыйынган топракъны юсюнден айтады, алай а ол топракъ кесек анга джерни ауурлугъуча кёрюнеди, нек десегиз, ол аны Зоя Космодемьянскаяны фашистле асхан джерден келтириб, столну юсюне салыб турады.

Венокланы сонети биринчи кере къарачай литературада Халиматны чыгъармачылыкъ ишинде тубейди. Сёз ючюн, «Эртден». Сонет 14 тизгинден къуралады, сонетлени веногу 14 сонетден къуралады, кесинде да бир сонетни арт тизгини аны ызындан келген сонетни биринчи тизгини болуб келеди.

Халиматны талай назмусу, макъам салыныб, джыр болуб джырланадыла. Пушкинни, Лермонтовну, башха белгили поэтлини талай чыгъармаларын Халимат къарачай тилге кёчюргенди.

Къарачай поэзияны антологиясында Халимат кесине тыйыншлы орун алганды. Аны назмулары «Библиотека всемирной литературы» деген сериягъа киргендиле. (Том 180, 1977).

ЛИТЕРАТУРА

1. Эки джюрек. Микоян-Шахар, 1939.
2. Суйген тауларым. Черкесск, 1959.
3. Къарчаны юйдегиси. Черкесск, 1962.
4. Залихат. Черкесск, 1963.
5. Джылла бла таула. Черкесск, 1964.
6. Тиширыуну хапары. Черкесск, 1965.
7. «Джырла!» — дедице тауларым. Черкесск, 1969.
8. Чолпан. Черкесск, 1970.
9. Хапарла, повесть, тыш къралладан очеркле. Черкесск, 1974.
10. Огъур. Черкесск, 1977.
11. Люблю я жизнь. Черкесск, 1957.
12. Стихи. Черкесск, 1963.
13. Исповедь. Москва, 1965.
14. Весенний полдень. Ставрополь, 1966.
15. Дым очага. Черкесск, 1968.
16. Рассказ женщины. Ставрополь, 1969.
17. Песня моя. Ставрополь, 1971.
18. Снова в путь. Москва, 1972.
19. Суд аула. Ставрополь, 1973.
20. Утренняя звезда. Москва, 1974.
21. День за днем. Москва, 1975.

22. Всадники. Москва, 1977.
23. Мать отцов. Москва, 1977.

Халиматны творчествосуну юсюнден

1. Кагиева Н. Халимат Байрамукова. Очерк творчества. Черкесск, 1966.
2. Караева А. И. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. Михайлов В. Стихи горянки читают за рубежом. Газета «Ставропольская правда», 1960, 22 ноябрь.
4. Балтин П. И. Лирика советской горянки. Альманах «Ставрополье», № 1, 1960.
5. Краткая литературная энциклопедия, том 1., Москва, 1962, 402 бет.

ЭЛЛИ БЕШИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Байрамукъланы Халимат. «Джерни джаш нелери». («Къарчаны юйдегиси» деген повестден).

Дерсни мураты: Сабийлени урунуугъа суймекликлерин терен этиу.

Дерсде окъуу керекле: Байрамукъланы Халиматны сураты, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кез джетдириу.

Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сабийле: Юйге Хубийланы Османны «Ана» деген хапарын кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, сочинение джазаргъа («Ёмюрлюк шохлукъну джел элтмез» деген темагъа).

(Юй ишни тинтедиле. 2 — 3 сабий этилген ишледен хапар айтадыла. Хубийланы Османны биографиясын къайтарадыла).

II. Джангы дерс.

1. Авторну, джангы дерсни юсюнден («Джерни джаш нелери») устазны ушагъы.

Сабийле, Байрамукъланы Халимат «Джерни джаш нелери» деб нек атагъанды повестине? Иги сагъыш этигиз.

2. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. (Сабийлени китаблары ачыкъдыла).

3. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырады.

Ким айтыр, Джандет ийнек сауа тургъанлай, келини Кемисхан арбазгъа къалай кирди, нек кирди?

Сабийле: Джандет ийнек сауа тургъанлай, келини шыбла ургъанча, дженгил кирди.

Кемисхан джашын излей эди.

Хусейни табдымы анасы? Ол заманда Хусей къайда эди?

Сабийле: Кемисхан джашына тюбемеди. Ауузу от чагъыб, къайын анасына, джашына ачууланыб, арбаздан атылыб чыкъды.

Кемисхан Хусейни излеген заманда Хусей комсомол тенглери бла конторда олтура эди.

Конторда не оноу этиле эди?

Къаллай лозунгла джазгъандыла?

Сабийле: Комсомол бригада къуралгъанды. Комсомол къызла, джашла фермала ишлерге чыгъадыла таугъа. Конторну аллында машинала сиреледиле.

«Коммунизмни ишлеген джаш тёлюге махтау!»

«КПСС-ге махтау!» — деген лозунгла.

Къаллай къууанч барды конторну аллында, кимле джыйылгъандыла комсомолчуладан сора былайгъа?

Сабийле: Былайда уллу той-оюн, джашла, къызла тепсейдиле. Къууанч уллуду. Джыйылгъан къартла сукъланадыла: «Насыблыла. Бусагъатда алача джаш болуб, бу насыблы, мелхум, джарыкъ джашауда бир ишлер эди, иги сагъан», — деб.

Сейт къаллай сёзле айтыб ашырды комсомолчуланы?

Ким окъур китабдан Сейтни сёзлерин?

Сабийле: Джолдашла, бойнугъузгъа сыйлы борчну алгъансыз. Комсомол дунягъа туугъанлы бери... (Бу халда бегитирге боллукъду джангы дерсни).

4. БАМ-чыланы юсюнден сиз не билесиз? Сиз алагъа не бла болушасыз?

5. Сабийлеге хапарын айтдырады, кеслерини сёзлери бла, ангылагъанларыча.

III. Юйге иш: 1) Кесгин окъуб хапарын айтыргъа. 2) Урунууну, ишни юсюнден нарт сёзлеге, назмулагъа юрениб келирге.

IV. Бегитиу.

1. Байрамукъланы Халиматны сиз несин окъугъансыз? (Сабийле талай назмусун айтадыла азбар).

2. Бусагъатда къайда ишлейди Халимат?

3. Бюгюн несин окъудукъ Халиматны?

4. «Джерни джаш иелери» деб нек атагъанды бу хапарны юзюгюне?

(Устаз толу джууабла излейди, сабийле толтуралмагъан джерлерин толтурады).

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

ЭЛЛИ АЛТЫНЧЫ ДЕРС

Дерсни темасы: Байрамукъланы Халимат. «Джерни джаш иелери» («Къарчаны юйдегиси» повестден).

Дерсни мураты: Джашауда джигерликге, алчылыкъгъа тырмашууларын бегитиу, ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Алгъа», нарт сёзлери болгъан альбом «Ишлемеген—ашамаз!».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. *Соруула:*

Къаллай нарт сёзле юрениб келгенсиз ишни, урунуу юсюнден?

Сабийле: «Иш джашауну тутуругъуду», «Иш атынгы айтдырады»; «Иши барны — ашы бар»; «Иши джокъну — ашы джокъ»; «Ишлеген — насыбны башы»; «Ишлегенни — ашы татлы»; «Урунуу — берекет, сый»; «Урунуу — байлыкъны гезени».

(Устаз, тюз айтдырыб къоймай, хар айтылгъан сёзню тинтерге, юлгюле келтирирге борчлуду).

Сёз ючюн: Бизни элде кимлени билесиз урунуу джигерлеринден? Районда уа? Областда уа? Иги ишлеген, урунган адамлагъа къаллай сый, махтау бериледи бизни къралда? д. а. к. (Бу халда тинтерге боллукъду).

Къаллай назмула, джырла, хапарла билесиз ишни, урунуу юсюнден?

Сабийле: Гочияланы Софияны «Тиширыуну джигитлиги», Суююнчланы Азаматны «Джигер къолла», Байкъулланы Абдул-Керимни «Урун энтда» деген чыгъармалары, д. а. к.

Устазны болушлугъу бла сабийле хар сёзню магъанасын ачыкълайдыла.

II. *Д ж а н г ы д е р с.* Хапарны экинчи кесеги.

1. Устаз хапарны экинчи кесегин сабийлеге энчи окъутады (ичлеринден).

Сабийле, къангада джазылгъан сёзлеге тюбесегиз, иги эс бёлююз, не магъананы тутадыла бу сёзле? (*Деменгили, тылдан, кёз байланнгынчы, стипендия, сакъалыкъ, шатыр, хурмет, мыллык, мурукку, д. б.*)

II. Соруула:

Джаш тёлю колхозгъа ферма ишлеуде къалай кюрешенди?

Айырылыб кимле иги ишлегендиле?

Къызла не ишни тындыра эдиле?

Къызла, джашла тенгликни къалай тутхандыла?

Хамит, джукъламай, не сагъышла эте эди?

Хызырны халисин нек джаратмайдыла?

Юнюз къаллай адамды?

Хусей ишин кимни ишине ушатыргъа кюрешеди?

(Павел Корчагинни).

Сиз къалай урунасыз ара мюлкде? (д. а. к.)

(Устаз толу джууабла излейди, сохталаны джууабларына болушады).

III. Ю й г е и ш:

1. Хапаргъа план салыб келигиз (классда сочинение джазарыкъдыла). «Джаш тёлю ара мюлкде урунады».

2. Тенглешдириулени табыб, тетрадарыгъызгъа джазыб келигиз.

IV. Тил ёсдюрюу. 1. Комсомолну бююннгю ишини юсюнден ким айтыр хапар? БАМ-ны, Целинаны юсюнден.

* * *

Элли джетинчи дерс — Байрамукъланы Халиматны чыгъармаларына ючюнчю сагъат.

Элли сегизинчи дерс — сочинение: «Джаш тёлю ара мюлкде урунады».

Боташланы Абидат

(1902 — 1982)

Къарачайны биринчи поэтессасы Боташланы Абидат, Джагъафарны къызы, 1902 джыл Къартджурт элде туугъанды. Абидатны джазгъанлары 1924 джылдан бери басмаланадыла. 1924 джыл «Таулу» джашау» газетни биринчи номеринде Абидатны «Эгечле, къарангылыкъны къояйыкъ» деген назмусу басмаланганды. 1924 джыл Ленинни юсюнден назму джазгъанды.

Къуру ол экисинден сора джукъ джазмай къойса да, Абидатны аты къарачай литературада джашарыкъ эди. 1927 джыл Абидат Пролетар джазыучулары ассоциациясыны члени болгъанды, 1934 джылдан бери СССР-ни Джазыучуларыны союзуна члениди. Талай джылны устаз болуб ишлегенди.

Ал класслада Абидатны талай назмусу окъулады. 1929 джыл Абидат «Окъугъан къыз бла джахил къыз» деген пьесаны джазгъанды. 1930 джыллада сабий литературагъа уллу эс бѐледн. Ол заманда сабий чыгъармала къарачай литературада аз болгъандыла. Джети-сегиз джылны ичинде аны «Къызчыкъ бла къояпчыкъ», «Айхан бла сауутлары», «Илкер» деген китаблары чыгъадыла.

Абидат назмула, поэмала, хапарла, повестле, пьесала джазады. 1964 джыл аны «Сайланганлары» чыкъгъандыла. Анда назмулары, хапарлары, «Ачей улу Ачез» деген пьесасы, дагъыда башха чыгъармалары басмалангандыла.

«Партиягъа» деген назмусунда Абидат партияны тиширыулагъа кенг джол ачханыны юсюнден энчи айтады:

Тишируну джолгъа салгъан,
Аны джанын одан алгъан,
Хаман алдан алгъа баргъан,
Сенсе, сыйлы партиябыз!

Ленинни юсюнден къарачай тилде биринчи назмуну 1924 джыл Боташланы Абидат джазгъанды. Назмуну аты — «Устазыбыз Ленинге». Бир строфасын келтирейик:

Устаз Ленин бююн кюн,
Бизни къоюб кетсе да,
Аны джолу джашарыкъды,
Кѐб ъмюрле ътсе да.

Абидат Къызыл Аскерни юсюнден эм алгъа назму джазгъанлары бириди. Назмуну ол 1927 джыл джазгъанды.

Валентина Терешкова космонавт болгъаны Абидатни эки къат къууандыргъанды. Дунияны башында биринчи космонавт-тиширыу совет къралны адамы болгъаны таулу тиширыугъа энчи къууаншча болгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу. Нарсана, 1931.
2. Илкер. Нарсана, 1931.

3. Айхан бла сауутлары. Микоян-Шахар, 1936.
4. Қъызчыкъ бла къоянчыкъ. Микоян-Шахар, 1936.
5. Қъызчыкъ бла къоянчыкъ. Черкесск, 1964.
8. Слово о заветном. Черкесск, 1975.

Абидатны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

ЭЛЛИ ТОГЪУЗУНЧУ ДЕРС

Дерсни темасы: Боташланы Абидат. «Джазгъы танг».

Дерсни мураты: Сабийлени табигъатха суймекликлерин терен этиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети. Грампластинка «Джылны чакълары».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Классха соруула:

Ким айтыр, джылны не заманыды бусагъатда?

Сабийле: Бусагъатда джазды. Май айды.

Джылны къайсы чагъын бек сюесиз? Нек?

Сабийле:

Мен джазны сюеме. В. И. Ленин джаз айда туугъанды.

Биринчи космонавт Ю. А. Гагарин космосха биринчи джол ачханды джаз айда.

Мен джазны сюеме. Болгъан кёгериб, кёк кюкюреб, джангур джауб, джанкъылыч туруб, кёкню къыйыры къызарыб, джер бла кёк бир-бирине джетгенча, табигъат айырылыб, джаз къалай ариу болады!

Барыгъыз да джазнымы сюесиз?

Сабийле: Мен къачны сюеме. Уллу Октябрь революция халкълагъа баш эркинлик бергенди къач айда. СССР-ни джангы Конституциясы къачда бегитилгенди. Комсомол къачда туугъанды. Байлыгъыбызгъа халкъ къачда къууанады. Мени анам да къачда туугъанды. Ноябрьда биз парадха барабыз.

Къаллай назмула билесиз джазны юсюнден?

Сабийле: Биджиланы Асхатны «Джаз» деген назму-сун.

II. Грампластинкагъа тынгылау.

Зумакъулланы Танзиляны «1 Майгъа», Бостанланы Хасанны «Гокка хансчыкъ» деген назмуларына тынгылау.

Сабийле, джазыучу сёзле бла, къобузчу къобуз бла, суратчы сурат бла кёргюзтеди джылны чакъларын.

Пластинкагъа тынгылау (П. Чайковский. «Джылны чакълары»).

Кёзюгюзге къалай кёргюзтесиз джазы, къаллай макъам бла ачыкълайды джазыны сыфатын? (Сабийле грампластинкагъа тынгылайдыла, сюзедиле).

III. Джангы дерс.

Талай зат айтдыгъыз, грампластинкагъа тынгыладыгъыз. Энди Боташланы Абидатны «Джазгъы танг» деген назмусун окъуюкъ, тинтейик.

1. Авторну юсюнден устазы ушагъы.

2. Устаз назмуну кесгин азбар окъуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла).

3. Сёзлюк иш бардырады.

Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Мийик таулада сабыр олтургъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан.

(Устаз *келбет* деген сёзню айырыб тинтеди, анга синонимле келтиреди).

Тамаша таула хурмет келтирген,
Ич байлыкълары хазна бердирген,
Ичинде алтын, кюмюш тегюлген.

Бу тизгинлени ичинден айырыб, *тамаша*, *хурмет*, *хазна* деген сёзлени айырыб тинтеди, синонимле табады).

Джашил чегетли кенг чатларында
Ёкюрюб чабхан субай буулары,
Шоркъулдаб акъгъан дарман суулары.

(Тюбю сызылгъан сёзлеге синонимле табадыла, магъаналарына кёре тинтедиле, д.а.к.).

Хар тизгинни ангылагъаныча, кесини сёзлери бла ким айтыр? (Сабийле, устазы болушлугъу бла джарашдырыб, хапарын айтадыла).

4. Талай сабийге кесгин окъутады.

Ким айтыр назмуну хапарын, кесини сёзлери бла джарашдырыб? (1—2 сабий хапар айтады. Бу халда бегитирге боллукъду назмуну).

IV. Юйге иш. Назмуну азбар этерге, башха назмулагъа да юренирге джазны юсюнден.

Соруула бла иш. (Къангада талай соруу джазылыбды).

Сабийле, иги сагъыш этигиз, соруулагъа толу джууабла хазырлагъыз.

1. Бу назмуну ким джазгъанды?
2. Боташланы Абидатны сиз несин окъугъансыз!
3. Джаз эртденде къаллай тюрлениу болады?
4. Таулада къаллай байлыкъланы юсюнден айтылады?
5. Джазгъы табигъатны къаллай ышанларыны юсюнден хапар айтыргъа боллукъса? (Кесини сезимлерини юсюнден).
6. Джазны айырыб нек сюедиле?
(Устаз толу джууабла излейди, сабийле джетишди-ралмагъан джерлерин джетишдиреди).

V. Энци иш.

Биринчи къауум — «Джаз» деген темагъа сочиничик джазады.

Экинчи къауум — назмуну азбар этеди (этелгенича).

Ючюнчю къауум — суратха къараб хапарчыкъ къурайды.

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

АЛТМЫШЫНЧЫ ДЕРС

Дерсни темасы: Биринчи майгъа. Эбзеланы Азрет.

Дерсни мураты: Май байрамны къууанчын, сыйын ачыкълау, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала, эпидиаскоп, сурат «Биринчи май».

Дерсни барыуу — ушакъ халда, соруу халда.

1. *Классха соруула.*

1. Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан?
2. Юйге не берилгенин ким айтыр? (Устаз сохталадан толу джууаб излейди).
3. Боташланы Абидатдан къысха хапар айтыгъыз.
4. 3 — 4 сабийге назмуну азбар сорургъа.
5. Белгилеуле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Юлгюле.

6. Тенглешдириулени табыгъыз. Юлгюле.

II. Д ж а н г ы д е р с. Устазны ушагъы авторну юсюнден.

Назмуну кесгин окъуу, хар кесекчигин тинтиу.

Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарны айтдырыу.

III. Джангы дерсни бегитиу (соруу халда), багъа берну.

1. Урунганла бизни къралда 1 Майны къалай белгилейдиле?

2. Сиз 1 Майгъа къалай хазырланасыз, не джетишимле бла тюбейсиз?

3. 1 Майны юсюнден къаллай джырла, назмула, хапарла билесиз?

IV. Юйге иш. Назмуну азбар этерге. Май байрамгъа тюбешиуню юсюнден хапарчыкъ окъургъа.

V. Тил ёсдюрюу.

1-чи къауум — назмуну бир кесегин азбар этедиле.

2-чи къауум — сурат бла ишлейди, хапарчыкъ кюрайды.

3-чю къауум — «1 Май» деген темагъа назму кюрайды.

Карточка — 1.

1. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Была бары сенде кёредиле
Къууанчлы джашауну, тенгликни,
Кюреширге ант этедиле,
Алгъычы толу эркинликни.

2. Тенгликни, эркинликни юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Карточка — 2.

1. Урунууну, шохлукъну, рахатлыкъны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Къайсы назмуданды, ким джазгъанды?

Насыбларыды ол сабийлени,
Насыб сатылмайд! — Айтырым мени.

Батчаланы Мусса

(1939 — 1982)

Батчаланы Хаджи-Кишини джашы Мусса 1939 джыл Къумуш элде туугъанды. 1963 джыл Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин бошаб, элде орус тил бла литературадан устаз болуб ишлегенди.

Талай джылдан бери къуру джазычулукъ иш бла кюрешеди. 1964 джылдан Муссаны назмулары, хапарлары газетледе басмаланыб тебрегендиле. Аны бютеу джазгъанларында биринчи орун алгъан адамны адамлыгъы, ишленмеклиги, джюрек сезимлеридиле.

Батча улу назмула, хапарла, повестле, поэмала, пьесала джазады.

1966 джыл Мусса КПСС-ге член болгъанды, 1971 джылдан бери СССР-ни Джазычуларыны союзуну члениди.

1968 джыл Муссаны «Сагъышла» деген биринчи назму китабы чыкыгъанды. Китабны аты бла, биринчи бѣлюмню атындан автор джашаугъа терен къараргъа излегени, бютеу халкъны джашаууну юсюнден джазаргъа къаст этгени ангылашыныб турады.

Биринчи назму Назим Хикмегден кѣчюрюлгенди:

Сен джанмасанг, чыракъ болуб,
Мен джанмасам, чыракъ болуб,
Биз джанмасагъ, чыракъ болуб,
Ким джарытыр дуняны?!

Бу тѣрт тизгин кѣчюрюлюб, алгъа салыннганлары Мусса аланы китабына эпиграфгъа салгъанча ангылашынады.

Бир адамны бир адамгъа хайыры джугъаргъа керекди деген иннет Муссаны талай назмусунда тюбейди. Къаяны ортасындан чыгъыб, адам баралмаз джерде сынджыр битген дугъум терекге да ол даучуду: адамгъа хайыры боллукъ тюл эсе, къаяны ортасын тешиб да нек кюреше эди аллай бир.

«Сыйынг тѣппемде болсун» деб халкъда сѣз барды. Аллайын, Мусса, сый эм мийикде турургъа керек болгъанын айта, сый тас болгъан кюн а ълюм да келсин дейди.

1972 джыл Муссаны «Элчилерим» деген хапар, повесть китабы басмаланганды. 1975 джыл «Хорланнган джазыу» деген драмалы поэмасы басмаланганды. Бу

чыгъарма, китаб болуб чыккыгъаны бла кяалмай, спектакль болуб, кёб элдеде, шахарлада салыннганды.

Поэмада кярачайлыла бла малкяарлыланы мындан алгъа 500 джылны тыш джаула бла, джуртну кяоруулай, кязауат этгенлерини юсюнден айтылады.

1979 джыл Батча улуну назмула бла поэмадан кяуралгъан «Ёмюрню дауу» деген китабы чыккыгъанды. Анга Муссаны «Сагъышла» деген китабындан да талай назму кяошулгъанды. Ол джыл Муссаны «Тёппесине джулдуз тийген» деген трагикомедиясын спектакль этиб, областны эллеринде, Кяабарты-Малкяарда театры кярачай труппасы салгъанды.

Батчаланы Мусса кярачайча да, орусча да джазгъанды. Орус тилде аны «Быть человеком», «Серебряный дед» деген, хапарладан, повестледен кяуралгъан китаблары чыккыгъандыла.

Андан сора Е. Стефанеева бла бирге Мусса таурухладан (легендаладан) кяуралгъан «Горы и нарты» деген китабны чыгъаргъанды, Лайпанланы Кяазий бла бирге Алийланы Умарны юсюнден «На крыле времени» деген китабны джазгъанды.

Батчаланы Хаджи-Кишини джашы Мусса кярачай литературада фахмулу джазыучуланы бири эди. 1972 джыл «Быть человеком» деген китабы бла «Когда осуждают предки» деген повести комсомолну Ставрополь край комитетини Александр Скоков атлы ёчюн алгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сагъышла. Черкесск, 1968.
2. Элчилерим. Черкесск, 1972.
3. Хорланнган джазыу. Черкесск, 1975.
4. Ёмюрню дауу. Черкесск, 1979.
5. Быть человеком. Ставрополь, 1968.
6. Серебряный дед. Москва, 1977.
7. Горы и нарты. (Е. Стефанеева бла биргелей). Ставрополь, 1969. (Экинчи чыккыгъаны — 1978.)
8. На крыле времени. (Лайпанланы Кяазий бла бирге). Москва, 1977.

Муссаны творчествосуну юсюнден

1. Альманах «Ставрополье», № 2, 1969.
2. Альманах «Ставрополье», № 3, 1969.
3. Журнал «Наш современник», № 3, Москва, 1969.

4. Егорова Л. П. Дорогою дружбы. Черкесск, 1969. 152—159 бетле.
5. Альманах «Ставрополье», № 4, 1970.
6. Журнал «Дон», № 12, 1970.
7. Альманах «Ставрополье», № 2, 1972.
8. Альманах «Ставрополье», № 4, 1972.

АЛТМЫШ БИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Батчаланы Мусса. «Хочалай бла Хур-хур».

Дерсни мураты: Алгъын бла эндиги чалкъычыланы джашауларын ачыкълау, тенглешидиру, оюм этиу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка «Чалкъычыкъ», иллюстрацияла. (Сабийле кеслери салгъан.)

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Юй ишни тинтиу.

Юйге не берилген эди?

Сорлугъу болгъан бармысыз?

Ким айтыр юйге берилген ишни?

Сабийле: Юйге Боташланы Абидатны «Джазгъы танг» деген назмусун азбар этерге, джазны юсюнден башха назмулагъа юренирге берилген эди.

Классда бошамагъанла «Джаз» деген темагъа сочинениелерин юйде бошаргъа керек эдиле.

(Устаз Боташланы Абидатны биографиясын, назмусун сорады, 1—2 сочинениени окъутады. Юй ишге багъа береди устаз.)

II. Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

2. Джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

3. Уллу Октябрь революциягъа дери эмда бусагъатда чалкъычыланы болумлары.

(Устаз талай юлгю келтиреди, тенглешидиреди алгъын бла эндиги джашауну).

Сабийле, къаллай джырла, назмула, нарт сёзле билесиз чалкъычыланы юсюнден, ким айтыр?

Сабийле:

Сюйюнчланы Азамат — «Чалкъычы джыйын».

Къагъыйланы Назир — «Чалкъычыла».

Эбзеланы Шахарбий. «Чалкъычыкъ», «Ийнарла».

«Башчы аман болса, джыйын ишин тындырмаз».

«Бели бюгюлмеген чалкъычы болмаз».

«Джийын джийын болса, иш кыйын болмаз».

«Чалкы чалсанг, чыкь кебгинчи чал», д. а. к.

Къайда, грампластинкагъа тынгылагъыз, Эбзеланы Шахарбий «Чалкычыкь» деген джырында чалкычыланы къаллай джашауларын кѣргюзтеди?

Талай нарт сѣз айтдыгъыз чалкычыланы юсюнден. Суююнчланы Азаматны, Къагъыйланы Назирни назмуларын окъудугъуз. Иги эс бѣлюгюз джыргъа, тенгleshдирген этерикбиз.

(Сабийле джыргъа тынгылайдыла; хапарын айтадыла, джырны джырлайдыла. Башха назмула бла тенгleshдиредиле устазны болушлугъу бла.)

3. Устаз Батчаланы Муссаны «Хочалай бла Хур-Хур» деген хапарын кесгин окъуйду, сѣзлюк иш бардырады: *пуд, гюнах, сууаб, учхара, миндеу, чауул, чалланады*, д. а. к.

4. Сабийлеге энчи окъутады ичлеринден.

5. Сабийлеге кесгин окъутады тышларындан. Окъуб бошагъандан сора хапарын айтадыла).

Устаз талай соруу берирге боллукъду классха. Ким айтыр кесини сѣзлери бла эшекчикни сыфатын? Хочалай кимди? Хочалайны къолунда къаллай къамчиси барды? Ол неге керекди?

Адам тилин билсе Огъурсуз, къалай махтарыкь эди Хочалайны?

Хочалай бла Огъурсуз джюрюген джолну ким къалай кѣргюзтеди кѣзюне?

Аллай джолла бизни элде бармыдыла?

Хайдар къаллай ушакъла этеди Хочалай бла?

Хочалайны атасыны билеги нек джокъду?

Ол кимлени джашаулары ючюн тас этгенди билегин?

Чалкычыла анга къалай къарайдыла, джюрегин не бла джазадыла? д. а. к.

III. Юйге иш: 1) Кесгин окъургъа, хапарын айтыргъа. 2) Хар кесегине ат атаргъа. 3) Хочалай бла Огъурсузу суратларын салыргъа (салалгъанла).

IV. Текст бла ишлеу.

1. Тенгleshдирилени табадыла.

2. Талай туура сѣзлю айтымла табадыла.

3. Хочалай кѣзюне не затла кѣргюзтеди?

4. Хапарчыкь джазадыла.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

АЛТМЫШ ЭКИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Батчаланы Мусса. Хочалай бла Хур-хур».

Дерсни мураты: Хапарда чемерлик бла усталыкны ачыкылау, текст бла ишлерге юретиу.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула:

Батчаланы Муссаны сиз несин окъугъансыз? Кёргенсиз?

Сабийле: Мен Батчаланы Муссаны «Хорланган джазыу» деген пьесасына къарагъанма.

Сабийле ичлеринден «Хочалай бла Хур-хур» деген хапарны экинчи кесегин окъуйдула.

Ким айтыр, къалайын бек джаратасыз хапарны?

Сабийле: Хайдар бла Хочалайны кьошда энчи ушакъларын джаратабыз.

Хайдарны тышындан къадау салынган джерин джаратабыз.

Атасы бла Хайдарны этерик ушакъларын.

(Быллай иш бардырыргъа боллукъду.)

II. Соруула бла иш.

1. Хочалай кимди, ол ишин къалай баджарады?

2. «Баджарады» деген сёзге синонимле ким табар? (Баджарады — толтурады, тындырады.)

3. Хочалайны юсюнден Хайдар, Домалай не айтадыла?

4. Хочалай Огъурсузну нек сюеди?

5. Огъурсуз Хочалайгъа не ючюн илешеди?

6. Хочалайны хайуаннга эзилгенин къаллай сёзле танытадыла?

7. Джукъуну автор къалай суратлайды?

8. Хочалайны атасы кимди, ол къалай ишлейди?

9. Автор чалкычыланы джашауларын къалай суратлайды?

Сабийле, Хочалай эшегин къалай, не ючюн суйгенин къайсы сёзле, айтымла билдиреди? Эшегине «къанат битдирирге» нек излейди? Бу айтымланы табыгъыз.

Хапарда тенглешдириулени, метафораланы, бетлеулени табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.

(Хар соруугъа толу джууаб излерге борчлуду устаз, сабийле джетишдирилмагъан джерлерин джетишдиреди.)

III. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

IV. Ю йге иш: Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

V. Текст бла ишлеу.

АЛТМЫШ ЮЧЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: Батчаланы Мусса. «Хочалай бла Хур-хур».

Дерсни мураты: Хапарны ич магъанасын ангылату. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. *Соруула:*

1. Тенгleshдириуле деб неге айтадыла?
2. Метафорала къаллай сёзледиле?
3. Бетлеуле къаллай сёзледиле?
4. «Хочалай бла Хур-хур» деген хапарда тубеймидиле тилни бу мадарлары?

II. Текст бла ишлеу.

Карточка № 1:

1. Тенгleshдириу деб неге айтадыла?
2. Хапарда бетлеулени табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.
3. Джукъуну юсюнден къаллай сёзле билесе?

Карточка № 2:

1. Бетлеуле деб неге айтадыла?
2. Хапарда бетлеулени табыб тетрадлагъа джазыгъыз.
3. Джалкъаулукуню юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?
4. «Джалкъаулуку» деген сёзге синонимле табыб джазыгъыз.

Карточка № 3:

1. Метафорала къаллай сёзледиле?
 2. Хапарда метафораланы табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.
 3. Урунууну юсюнден къаллай нарт сёзле, назмула билесиз?
- (Бу халда талай иш этерге боллукъду).

III. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

IV. Энци иш.

1. Сабийле хапарда Хочалайны сыфатын толу ачыкълагъан джерлерин окъуйдула.

2. «Ишни суйген сохта джашчыкъ» деген темагъа сочинение джазаргъа хазырланадыла:

а). План саладыла классда.

б) Планнга джууукъ хапарын айтадыла.

в) Эпиграф джарашдырадыла

Эпиграфла: «Адамны кылыгы иште белгили болады»; «Гитчеликде ишлемесенг, уллулукъда табмазса»; «Билимни аллы бирликди, рысхыны аллы тириликди», д. а. к.

V. Юйге иш. «Ишни суйген сохта джашчыкъ» деген темагъа сочинение джазаргъа.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Алексей Малышев

(1907)

Малышев Алексей Александрович 1907 джыл Ленинградда туугъанды. 1930 джыл Саратовда эл мюлк институтну бошагъандан сора сегиз джылны колхозлада агроном болуб ишлегенди, 1938 джылдан бери уа заповедникледе илму-сынам ишлени бардырады. Эм алгъа ол эл мюлк илмуланы кандидаты болгъанды, 1966 джылдан бери уа биология илмуланы докторуду.

Эм алгъа Малышев А. А. Теберди курортда колхозну агроному болуб ишлегенди, ол 30 джылдан артыкны Заповедникде ишлейди. Алтмышдан аслам иш джазгъанды.

Алексей Малышев хапарла, повестле джазады. Гитчеликден огъуна ол суратлау литературагъа тырмашханды. «Тогъуз джыл болгъан заманымда огъуна хапарчыкъла джаза башлагъан эдим, оналты джылдан сора уа мен джазгъан статьяла, очеркле, хапарла область газетде басмалана тебреген эдиле», — дейди ол кеси.

Аны хапарлары биринчи кере журналлада 1939 джыл басмалангандыла. 1950 джылдан бери Алексей Малышев суратлау литературадан чыгъармачылык ишин бѐлмегенлей келеди, 1968 джыл СССР-ни Джазуучуларыны союзуна член болгъанды.

Малышевни «Золотое озеро» деген биринчи китабы 1952 джыл чыкъгъанды. Китаб тамада класслада окъу-

гъан сабийлеге агалгъанды. Экинчи китабы — «Искатели» — 1959 джыл чыкыгъанды.

Алексей Малышевни Теберди ёзенни юсюнден джазылгъан романлары, повестлери, илму-сынам статьялары бютеу да 14 китаб боладыла. Алай бла Тебердини юсюнден андан кёб джазгъан адам джокъду, школ программагъа да ол аны ючюн кышулгъанды. А. Малышев женьшень ёсдюрюю иште белгили адамды.

Малышев джазгъанларыны асламысын джаш тёлюге атаб джазады. Аны чыгъармаларыны геройлары заповедникни ишчилери, малчыла, уучула, заповедникде ишлеген алимледиле. Ол чыгъармаларында кёб сейирлик, адамны сезимин кыозгъагъан, джюрегин учундургъан затланы юсюнден джазады. Адамлыкъ, ишленмеклик, тюрлю-тюрлю миллетлени шохлукълары, тюз инетлилик аны китабларында биринчи орундадыла.

Алексей Малышевни талай китабы тыш къраллада да чыкыгъанды. Бусагъатда Малышев Теберди заповедникни директоруну илму джанындан заместители болуб ишлейди.

АЛТМЫШ ТЕРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы: Малышев А. А. «Тебердини заповеднигинде».

Дерсни мураты: Бизни тауланы ариулукълары, байлыкъларын, хайырларын ачыкылау, табигъатха суймекликни терен этиу.

Дерсде окъуу керекле: тюрлю-тюрлю иллюстрацияла: «Архыз», «Махар», «Доммай», «Таула»; грампластинка «Минги Тау».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Сабийлени сочинениелерин джыйыу—«Ишни суйген сохта джашчыкъ». (1—2 сабийге окъутады, ариу, кирсиз джазылгъан сочинениени суратлаб, махтау береди.)

II. Джангы дерс:

1. Автор бла жангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш бардыра, устаз кесгин окъуйду халпарны.

Бизни областны тауларыны ариулукълары саулай дунягъа белгилиди. Аланы байлыкълары, гара суулары, нарат, наз тереклери, ёзенлери, чегетлери, сейир-

лик джашил ханслары, суу секиртмелери, чокъракъ, шоркъа суулары, кюнде кюмюшча джылтырагъан къанга бузлары, турна кёзлю джитибаш, шекер башча, агъарыб тургъан акъ къарлары, аланы бугъойлары, куртлери.

(Устаз сабийлеге талай сурат кёргюзтюрге боллукъду.)

1. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

2. Сабийле кесгин окъуйдула, хапарын айтадыла.

III. Текст бла ишлеу:

Табигъатны суратлагъан джерлерин пабыгъыз, атла атагъыз:

«Заповедник»; «Таула»; «Кёгет терекле»; «Джаныуарла, къаиатлыла»; «Теберди ёзен»; «Къонакъла».

(Устаз толу джууабла излейди, этилген ишлеге багъа береди.)

IV. Юйге иш: «Джай заповедникде» деб хапар джазаргъа.

V. Бегитиу. Классха соруула:

1. Теберди заповедникде къаллай джаныуарла, къанатлыла джашайдыла?

2. Джашауда не магъаналары барды заповедниклени?

3. Заповедникде болгъанмысыз?

4. Анда не кёргенсиз?

5. Заповедникде къаллай плантация барды?

6. Джашауда не магъанасы барды аны?

7. Канат джолда болгъанмысыз?

(Устаз толу джууабла излерге, билимлерин терен этерге борчлуду.)

VI. Грампластинкагъа тынгылау («Минги Тау»).

Джырны тинтиу, джырлау.

(Тенглешидирилени, белгилеулени, бетлеулени табыу джырда.)

VII. Оюм этиу, багъа бериу этилген ишлеге.

АЛТМЫШ БЕШИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Классны сочинениеге хазырлау.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын терен этиу, сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Джылны чакълары», сурат, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Алгъаракъ сабийле бла устаз экскурсиягъа баргъанды (бир-эки кере, дерследен сора). Джазгъы табигъатны тюрлениуюн сынагъандыла. Кюнню тийгенин, созулгъанын, батханын, сыртланы, къулакъланы, кюнбетлени, къара суучукъланы, тереклени, чегет ичлени. Сабийле табигъатны тюрлениуюнден сора да талай джазгъы иш бла шагърей боладыла. Хар сабий кеси энчи сынаиды джазны ышанларын. Бу тукъум ишлери алагъа улуу болушлукъ этеди. Тил байлыкъларын ёсдюреди. Сёз ючюн: бир къауум сабий кюнбетни сынаиды, бир къауум сабий — тау суучукъланы, бир къауум сабий — къулакъ ичин, д. а. к.

Быллай ишле экскурсияла бла байланыбдыла. Ол ишни соруу халда бардырыргъа боллукъду.

Джазны биринчи шартларыны юсюнден ким айтыр хапар?

Къаллай тюрлениуле боладыла джазны биринчи кюнлеринде?

Кюн не заманда чыгъады, батады?

Джазгъы кюнню таякълары джерге къалай тиедиле?

Кюнле узун, кечеле къысха нек боладыла?

Джазны келирине адамла нек ашыгъадыла?

Сабан ишлени юсюнден ким айтыр хапар?

(Бу халда талай соруу салыргъа боллукъду. Сабийледен толу джууабла излерге керекди, ала джетишдирмеген джерлерин джетишдире.)

II. Сурат бла ишлеу.

1. Джылны не заманыды?

2. Табигъатны къалай суратлайды суратчы? (д. а. к.)

3. Кимлени кёресиз суратда?

4. Кесини сынам ишине таяна, бу суратны хапарын ким айтыр, джарашдырыб?

(Сабийле хапарчыкъ къуараргъа боллукъдула эсде, кеслерини да сынам ишлерине таяна.)

III. Грампластинкагъа («Джылны чакълары») тынгылау.

1. «Джаз бла къышха». Была бир-биринден къалай айырыладыла?

2. Къыш джазгъа не айтады?

3. Джаз къышха не айтады?

4. Къалай кёргюзтесиз кёзюгюзге, неле бла тенглешдиресиз быланы?

IV. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

V. Ю йге иш: «Джаз» деген темагъа сочинение джазыб келирге.

АЛТМЫШ АЛТЫНЧЫ ДЕРС

Дерсни темасы: Тил ёсдюрюу дерс.

Дерсни мураты: Сабийлени кьанатлылагъа суймекликлерин терен этюу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Сурат «Чыпчыкъла ызларына къайтдыла».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

Сабийле, бюгюн биз, суратха таяна, сочинение джарыкълары сизни джёнгерлеригизни — чыпчыкъланы къайтханларыны юсюнден. Джыл сайын сынагъаныгъызыны, кёргенигизни, этгенигизни юсюнден. Чыпчыкъланы джашауда заранларыны, хайырларыны юсюнден. Сиз аланы къачда къалай ашырасыз, къайры, нек?

Сиз ала бла тюбеширге нек ашыгъасыз? Ала къачан къайтадыла ызларына? Сиз неле хазырлайсыз чыпчыкълагъа? Биринчи къайсыла къайтадыла? Ала къалай уяла, къайда, къалай ишлейдиле?

I. Сурат бла ишлеу.

Суратны юсюнден ушакъ. (Устаз суратны къангагъа тагъады.)

Джылны не заманыды? Къаллай кюндю? Суратны ким салгъанды? Джаратамысыз? Сиз къаллай бояу кшошарыкъ эдигиз? Табигъатны къалай суратлайды суратчы?

Бу суратда кимлени кёресиз? Сабийле нени сакълайдыла, къайры къарайдыла? Къолларында нелери барды сабийлени? Къаллай чыпчыкъла келгендиле? Шохларыны келгенлерине къууанамыдыла сабийле? Къууанганларын сиз неден таныйсыз?

(Сабийле джазгъы табигъатны, чыпчыкъланы юсюнден хапарчыкъла къурайдыла.)

Къайда, ат атачыгъыз хапарчыкъларыгъызгъа?

(Тюрлю-тюрлю атла атайдыла: «Шохларыбыз бла тюбешю»; «Бизни шохларыбыз»; «Чыпчыкъла бла тюбешю»; «Джаз», д. а. к.)

II. Соруулагъа таяна, классда сочинениеле джаздыла.

III. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу. Дже-тишмеген джерлерин чертиу, этген халатларына устаз джангъдан иш берирге боллукъду.

IV, Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

АЛТМЫШ ДЖЕТИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Сочинение «Алтын къач».

Дерсни мураты: «Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу. сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Джылы чакълары», «Алтын къач» (сурат).

Дерсни барыуу: ушакъ халда.

I. Ушакъ.

Октябрь айда алтын къачны юсюнден сабийлени уллу сынамылары болады. Табигъат тюрленеди. Къачхы ишле башланадыла. Сууукъ джангурла джауадыла. Кюнню къарыуу кете башлайды. Къачхы джел тереклени чапракъларын джерге агъызады. Терекле джалан боладыла. Къанатлыла джылы джерлеге учадыла. Бу сезимлерини юсюне да ала талай хапар, назму окъуйдула къачны юсюнден. Устаз дерсни муратын таб салса, сабийлени тил байлыкълары джетерикди. Ол себебден устаз башчылыкъ этерге керекди. Айтымла толу болургъа керекдиле. Сабийле джайылмагъан айтымла къурагъа ёчдюле Джаратмагъанлыкъ этерге керек тюлдю.

Сёз ючюн: *Къач келди. Сууукъ болду. Чыпчыкъла бизден кетдиле*, д. а. к.

Устаз айтымланы къангада джазаргъа керекди, сабийле айтханча, хар айтымны. Устаз соруула береди классха:

Чыпчыкъла бизден кетдиле (къачан учдула? къайры учдула?).

Чапракъла агъадыла (къаллай чапракъла? неден агъадыла?).

Сууукъ болду (нек болду?).

Джангур джауумсурайды (къачан джауумсурайды? къаллай джангур?). Булутла къараладыла (нек къараладыла? къайда къаралдыла?). Къобан таркъайды (нек таркъайды?), д. а. к.

Къангада джазылгъан айтымлагъа бу соруула салынсала, джайылгъан айтымла боллукъдула. Сёз ючюн:

АЛТЫН КЪАЧ

Алтын къач келди. Табигъатда кёб затла тюрленедиле. Октябрь айда чыпчыкъла, бизни бла саламлашыб, джылы джерлеге къонакгъа кетедиле. Къачхы джел

терекледен алтын чапракъланы джерге төшейди. Алай а, къачхы джангурчукъ джауумсураб, чапракъланы сфатларын тюрлендириб башлайды. Кёкде булутла, джауарны аллы бла, къаралыб тебрειдиле. Чокъракъ Къобанны суу да аз болуб башлайды. Халкъ ташыуулу этеди. Уллу, гитче да акъмыйыкъны аллына къарайдыла.

Устаз къангада джазады, сабийлеге кесгин окъутуб бошагъандан сора, тетрадлагъа джаздырады. Сабийлени этген ишлерине эс бёледди.

Ишни алгъа бошагъан сабийлеге къошакъ иш береди. Кёб магъаналы сёзлени тюбюн сызаргъа, эсде башха сёзле бла алмашдыргъа.

Грампластинкагъа тынгылау, сюзюу.

Классдаң тышында окъулгъан дерследе сабийлени эстетика джаны бла билимлерин ёсдюрюу.

Джуртубузну табигъатын суратчыла, джазычула, къобузчула къалай суратлайдыла?

Сабийле: Джазычула назмула бла суратлайдыла Джуртубузну ариулугъун: Къулийланы Къайсын «Минги Тау» деген назмусунда, Боташланы Абидат «Джазгъы танг» деген назмусунда, Хубийланы Назир «Тау суучукъ», д. б.

Суратчыла сурат бла суратлайдыла табигъатны: М. Ф. Робинсон «Джашил джаз» деген суратында, Левитан «Алтын къач» деген суратында, П. И. Чайковский «Джылны чакълары» деген кюулеринде.

Программада берилгенге кёре, сабийле классдан тышында да талай назму билирге керекдиле, китабладан, газетледен окъуб.

(Бу башында айтылгъанны эсге ала ишлерге керекди устаз.)

Устаз быллай тил ёсдюрюу дерслени тюрлю-тюрлю методла бла бардыргъа боллукъду.

Сёз ючюн: устаз талай назму хазырлайды табигъатны юсюнден (китабладан, газетледен). Аппаланы Билалны «Джаз», Хубийланы Назирни «Булутла», Акъбайланы Азретни «Теберди къобаным», Къаракетланы Иссаны «Кавказ», Биджиланы Асхатны «Къыш», «Джаз», дегенча назмулары. Аланы устаз кесгин, таза тилде талайын окъургъа керекди.

Дерс былайракъ барыргъа, ётерге боллукъду. Ал

дерследе устаз сабийледен тюрлю-тюрлю суратла джыйыб, хазыр бола туругъа керекди бу дерсге.

Ууакъ класслада къагъытлада этдиргенликге, V классда учуз альбомчукълада этдиррге боллукъду. Бу ишге классдан сора да ана тилни кружогунда къайтырыкъбыз. Ол себеден, дерсни аллы бла хар столгъа 4—5 назму китабчыкъ салынады. (Кабинетде классдан тышында окъургъа китабла, газетле болургъа керекдиле.)

Сабийле энчи ишлейдиле китабла, суратла бла. Алгъы бурун сурат бла ишлерге керекди, суратны тинтиб бошасала, аны ачыкълагъан тизгинлени излейдиле, китаблада табмасала, нёгерлеринден алыргъа, ауушдурургъа боллукъдула.

Сурат бла назму бир-бирине келишселе, альбомгъа джазадыла, суратха номер саладыла, назмуну авторун да джазадыла.

Иги ишлеген сабийле талай иллюстрация хазырларгъа боллукъдула. Быллай ишлени сабийле бек сюеди-ле, джаратадыла.

Бу ишге устаз башчылыкъ этерге керекди, кеси этиб кёргюзтюрге борчлуду.

Иги ишлени аталаны-аналаны джыйылыуларында кёргюзтюрге, ууакъ класслагъа саугъа этерге боллукъду.

Сабийлени талай ишлеринден юлгюле:

М. Ф. Робинсонну «Джашил джаз» деген суратына Боташланы Абидатны «Джазгъы танг» деген назмусундан:

Джаз танг атар ышарыб, кюлюб,
Сюйюмюн чачар джерге ийилиб,
Кёксюл келегин салкъынлаб кийиб,
Къызыл этегин тегерек ийиб.

Неда, Аппаланы Билалны «Джаз» деген назмусундан:

Джаз келгенди, кюн да
Нюрюн чомарт тегед.
Аны азсыныб, энгда джылыу излегенча,
Булчукъларын кёкге узатад нарат чегет.

И. Левитанны «Къач» деген суратына:
Сюйюнчланы Азаматны «Къач» деген назмусундан сёзле:

Къач энеди тюзледен,
Алтын сабанны оруб,
Ол келеди мюрзеуден
Артмакъларын толтуруб.

Тауланы суратларына Къаракетланы Иссаны
«Кавказ деген назмусундан:

Турна кёзлю ариу таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын, джумулуб,
Кёз тиер деб, ау тюбюнде джашыныб,
Бугъойланы ауузлары ачылыб.

Быллай ишлени магъаналары уллуду. Аллай дерсле сабийлени кёб затлагъа тюшюндюредиле, ойлашдырадыла. Школда кёргюзтме къангагъа салгъандан сора да, сабийни кёлюн джазар ючюн, этген ишин ууакъ класслада устазлагъа берирге боллукъду, атын, тукъумун джазыб. Иллюстрацияла тил ёсдюрген дерслеге джарарыкъдыла. Хар этилген ишге устаз сый, махтау берирге керекди, сабийни кёлюн джазаргъа керекди.

АЛТМЫШ СЕГИЗИНЧИ ДЕРС

Дерсни мураты: Уллу Ата джурт къазауатда болгъан элчиле бла тюбешну, Ата джуртну джауладан къоруулауда совет адамланы джигитликлерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: альбом «Джигитлик ёлмейди», грампластинка, къобуз.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

Бу дерсни былайыракъ бардырыргъа боллукъду, 1—2 элчи адамны чакъырыб, сыйлы пионерге алыб, сёз берибиз. Ала къазауат джылларыны юсюнден хапар айтадыла. Сёлешиб бошагъандан сора, сабийле «Джигитлик ёлмейди» деген альбомну элтиб, автограф аладыла.

Сабийле Уллу Ата джурт къазауатны, бююнню ююнню юсюнден джырла джырлайдыла, назмула айтадыла.

«Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харунну джырын» джырлайдыла.

Бир сохта: Джаубаланы Хусейни «Сёлешедиле ёлген солдатла» деген назмусун азбар окъуйду.

Экинчи: «Совет Союзу Джигити Қъасайланы Османни джырын» джырлайды.

Ата джуртуңу, Осман, кемсиз бек сюеңг.
Ата джуртну сакълаб ёлгенсе,
Қъарачай халкъны джаш тёлюсюне
Махтаулу юлгюю бергенсе.

Сени памятнигинг джылтырайды, Осман,
Могилев шахарны ичинде,
Ит фашистлени биз джокъ этгенбиз
Совет аскерни кючюнден.

Ой джылтырайды, джанады, Осман,
Кавказ тауланы бузлары,
Сени памятнигинге гоккала салалла
Белоруссияны кызлары.

Ючюнчю: Хубийланы Назирни «Тау къуш» деген назмусун окъуйду.

Қъасайланы Османнга аталгъан альбомдан талай зат окъуйду устаз:

1. Османни биографиясы.
2. Османни тенглери.
3. Джигитликни юсюнден талай нарт сёз.

Тёртюнчю: «Аскерчини джырын» джырлайды.

Бешинчи: Хубийланы Назирни «Урушда ёлген къарнашыма» деген назмусун окъуйду.

Сабийле, бизни элден, областдан кимлени билесиз, сизге бу сейирлик, рахатлыкъ джашау ючюн кюрешгенледен? (Сабийле талай юлгю келтирирге боллукъдула.)

Устаз да талай юлгю айтады.

Бюгюн суйген Ата джуртубузну джауладан кюруулауда совет адамланы джигитликлерини, таукелликлерини, патриотлукъларыны юсюнден талай зат эшитдигиз.

Бизни кърал, бизни халкъ джер юсюнде шохлукъ, рахатлыкъ, бирикмеклик ючюн кюрешеди.

Бюгюнню джашауубузну ачыкълагъан джырла, назмула ким айтыр?

Алтынчы: Хубийланы Османни «Акъ кёгюрчюн» деген назмусун азбар айтады.

Сабийле: «Ата джуртум» деген джырни джырлайдыла, кюбуз да согъула.

II. Устаз оюм этеди, келгенлеге бюсюреу этеди,
этилген ишлеге багъа береди.

Быллай дерсле аслам болургъа керекдиле.

* * *

*Алмыш тогъузунчу — джетмишинчи дерсле —
окъулгъанны къайтарыу.*

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
Биринчи четвeрть	7
Экинчи четвeрть	9
Ючюнчю четвeрть	11
Тёртюнчю четвeрть	14
Къарачай-малкъар нарт эпос	19
Таурухла	28
Эски халкъ джырла	32
Совет халкъ джырла	48
Къарачай совет литература	50

*Хубиев Магомет Ахьяевич
Хубиева Клара Гыккаевна*

**МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО
К УЧЕБНИКУ КАРАЧАЕВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ДЛЯ ШЕСТОГО КЛАССА**

На карачаевском языке

Издание второе

Редактор А. Д. Баучиев
Техн. редактор Л. Т. Мирошникова
Корректор Л. Х. Бытдаева

ИБ 2660

Сдано в набор 14.11.90.

Подписано к печати 29.05.91. Формат 84x108¹/₃₂.
Бумага тип. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая.
Усл. п. л. 7,1. Уч.изд. л. 7,1. Усл. кр. отт. 7,2.
Тираж 700 экз. Заказ № 4640. Цена 50 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфобъединение,
357100, г. Черкесск, Первомайская, 47.